

Kan een cursus iconen schilderen  
als catechesevorm gebruikt worden?

Eindwerkstuk in het kader van de bacheloropleiding Theologie  
Levensbeschouwing  
Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing, lesplaats Amsterdam

Door: C.M. Immen-Bruinsma (Studentnummer: 2070656)  
Scriptiebegeleider: H. Jonker  
Nibbixwoud, 1 oktober 2008

# Inhoud

|                                                                                                                               |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <b>Inhoud</b>                                                                                                                 | 2  |
| <b>Voorwoord</b>                                                                                                              | 3  |
| <b>Inleiding</b>                                                                                                              | 4  |
| <br><b>Hoofdstuk 1</b>                                                                                                        |    |
| <b>Onderzoek naar de motivaties om een cursus iconen schilderen te gaan volgen en wat men tijdens dit schilderen ervaart.</b> | 5  |
| 1.1 Met welke motivatie gaan mensen iconen schilderen?                                                                        | 5  |
| 1.2 Hoe ervaren deze zo verschillend gemotiveerde cursisten iconen schilderen?                                                | 7  |
| <br><b>Hoofdstuk 2</b>                                                                                                        |    |
| <b>Iconen: een onderwerp dat niet ophoudt interesse op te roepen</b>                                                          | 11 |
| 2.1 Wat is een icoon?                                                                                                         | 11 |
| 2.2 De gevoelens en argumenten die tot de beeldencultus hebben geleid                                                         | 11 |
| 2.3 De rechtvaardiging van de iconen                                                                                          | 13 |
| 2.4 De verdediging van de verering van iconen                                                                                 | 14 |
| 2.5 Iconen: afbeeldingen van Christus in wie God zich heeft geopenbaard                                                       | 15 |
| 2.6 De betekenis van de iconen voor het volk                                                                                  | 16 |
| <br><b>Hoofdstuk 3</b>                                                                                                        |    |
| <b>Catechese</b>                                                                                                              | 18 |
| 3.1 Catechese door de eeuwen heen                                                                                             | 18 |
| 3.2 Hedendaagse catechese het geloof ter sprake brengen in de moderne wereld                                                  | 20 |
| 3.3 Wat zijn religieuze ervaringen en hoe ontstaat ze?                                                                        | 21 |
| <br><b>Hoofdstuk 4</b>                                                                                                        |    |
| <b>Kan een cursus iconen schilderen een vorm van catechese zijn?</b>                                                          | 24 |
| 4.1 Iconen zijn catechese                                                                                                     | 24 |
| 4.2 Is iconen schilderen catechese?                                                                                           | 24 |
| 4.3 Kan iconen schilderen dan toch catechese zijn?                                                                            | 25 |
| 4.4 Het definiëren van catechese                                                                                              | 26 |
| <br><b>Hoofdstuk 5</b>                                                                                                        |    |
| <b>Iconen schilderen als een catecheseproject in de parochie</b>                                                              | 29 |
| 5.1 Waarom tegenwoordig en in West Europa iconen schilderen?                                                                  | 29 |
| 5.2 Iconen schilderen als een catecheseproject in de parochie                                                                 | 30 |
| 5.3 Aandachtspunten voor een parochie waar men iconen schilderen wil aanbieden als een catecheseproject                       | 31 |
| 5.4 Iconen schilderen als catechese                                                                                           | 32 |
| 5.5 De doelgroep van deze catechese                                                                                           | 32 |
| <b>Eindconclusie</b>                                                                                                          | 35 |
| <b>Literatuurlijst</b>                                                                                                        | 36 |
| <b>Bijlage</b>                                                                                                                |    |
| Enquête bij aanvang van de cursus iconen schilderen.                                                                          | 37 |
| Uitslagen van de enquête bij aanvang van de cursus iconen schilderen                                                          | 38 |
| Enquête na afloop van de cursus iconen schilderen                                                                             | 39 |
| Enquête na afloop van de cursus iconen schilderen                                                                             | 43 |

## Voorwoord

Onlangs las ik in Trouw een artikel over iconen en ik werd geboeid door het verhaal over de grote betekenis ervan. In het stuk kwamen twee icoonschilders aan het woord, de heren Verdonk en Hüsstege en ze vertelden enthousiast over dat wat hen heel duidelijk bezighield: iconen en het schilderen ervan. Ze zeiden o.a.: “Iconen zijn verbeeldingen van God die in Christus mens is geworden. Iconen hebben een liturgische waarde die gelijk staat aan het evangelieboek. Wanneer je in je huis een icoon hebt hangen wordt je telkens herinnerd aan de verbondenheid met Christus”<sup>1</sup>.

Het artikel boeide mij maar tegelijkertijd begon ik mij af te vragen of deze betekenis van iconen, die toch voortkomen uit de oosters orthodoxe kerken, overeenkomt met dat wat men bij een westerse cursus iconen schilderen ervaart. Wordt op deze cursussen geschilderd met het doel een mooie icoon te maken of ervaart men daar ook iets van het heilige van de icoon? Is er tijdens dit schilderen sprake van een proces waarin men een religiositeit ervaart? Groeit de religieuze identiteit tijdens het schilderen? Met andere woorden: kan een cursus iconen schilderen gezien worden als een cursus in geloofsverdieping, dus catechese?

Met de ervaringen in mijn stage en als pastor in opleiding wetend dat catechese een belangrijk deel van het pastoraat inhoudt, besloot ik dat dit de vraag zou worden waarmee ik me in mijn scriptie bezig zou houden.

*‘Kan een cursus iconen schilderen als catechesevorm gebruikt worden?’*

Omdat catechese een belangrijk onderdeel is van het beroepsveld pastoraat is het onderwerp volgens mij relevant. Hoe relevant het is, zal blijken wanneer ik mij ga verdiepen in de ervaringen van de cursisten en het onderwerp catechese in deze tijd.

Hoewel ik veel theorie van mijn studie kon gebruiken had ik voor mijn onderzoek ook informatie nodig van iconenschilders en hun cursisten.

Verrast was ik toen de heer Verdonk, die in het artikel in Trouw aan het woord was geweest, mij een interview toestond. Hierdoor werd voor mij al veel duidelijk, ik ben hem dus heel dankbaar dat hij mij die mogelijkheid gaf.

Die dankbaarheid geldt ook voor iconenschilder S. Koopman uit het Noord-Hollandse Venhuizen en zijn cursisten. Hen mocht ik voor en na afloop van hun cursus een enquête afnemen waardoor ik veel over hun motivaties en ervaringen aan de weet kwam. En zelfs mocht ik de eerste en laatste cursusbijeenkomst aanwezig zijn om zelf te ervaren hoe zo’n cursus gegeven wordt, iets van de sfeer proeven en zo mogelijk met de mensen in gesprek gaan.

Enthousiast geworden kon ik met mijn onderzoek gaan beginnen, waarbij ik begeleid werd door docent Hans Jonker. Hans dwong mij regelmatig om erover na te denken wat ik nu echt wilde weten en waarschuwde me voor mijn – West-Friese – kort door de bocht manier van schrijven. Hiervoor ben ik hem heel dankbaar maar ook vooral voor onze gesprekken waarin Hans kritisch maar vooral stimulerend was.

---

<sup>1</sup> M. Farag ‘Een passie voor het tijdloze schilderen’, *Trouw* 15 september 2007, 10-11

## Inleiding

‘Een passie voor het tijdloze schilderen’<sup>2</sup>

Dit was de titel van het artikel waarin gesproken werd over het wezen van iconen en dat bij mij de vraag deed oproepen of westerse mensen, die tegenwoordig regelmatig een cursus iconen schilderen gaan volgen, ervaren wat hier werd verteld. Want dat zou niet alleen een mooie icoon maar ook een groei van hun geloofsleven kunnen betekenen. Als pastor-in-opleiding vroeg ik mij af of een cursus iconen schilderen een vorm van catechese zou kunnen zijn. Deze vraagstelling zou de inhoud van mijn afstudeerscriptie worden:

*‘Kan een cursus iconen schilderen als catechesevorm gebruikt worden?’*

Om een antwoord op deze vraag te zoeken heb ik mijn aandacht allereerst gericht op de mensen die zo’n cursus gaan volgen, wat zijn hun motivaties en wat ervaren zij tijdens de cursus? Het interview met de heer Verdonk en de uitslag van de beide enquêtes hebben mij veel informatie gegeven over de motivaties en ervaringen van cursisten, die nog werd aangevuld door artikelen uit Pokrof, een tijdschrift dat uitgegeven wordt door de Katholieke Vereniging voor Oecumene<sup>3</sup>.

De meest logische stap hierna was voor mij om uit te zoeken wat iconen in wezen zijn. Hiervoor kon ik informatie betrekken uit twee boeken: ‘A history of icon painting’<sup>4</sup> en ‘Gebed in beelden’<sup>5</sup>. Het grote voordeel van deze informatievoorziening uit twee zo heel verschillende boeken kwam allengs naar voren. Waar in ‘A history of icon painting’ verteld werd vanuit een oosters orthodox, dus theologische visie, werd in ‘Gebed in beelden’ vanuit een westers en historisch oogpunt naar iconen gekeken. De verhalen over het uitbeelden van Christus als majesteit en over de rechtvaardiging van iconen waren hier duidelijke voorbeelden van. Beide opvattingen heb ik geprobeerd in dit hoofdstuk over de betekenis van de iconen te verwerken.

In hoofdstuk 3 heb ik de mogelijkheden van catechese voor de huidige situatie onderzocht, waarbij vooral het boek van J. Bulckens mijn leidraad was<sup>6</sup>. Hij laat zien hoe de vorm van catechese door de eeuwen heen afhankelijk van de situatie was en waar catechese in de tegenwoordige westerse wereld aan zou moeten voldoen.

Na aldus gegevens over de motivaties en de ervaringen van cursisten over iconen en over catechese verzameld te hebben kom ik in hoofdstuk 4 bij mijn kernvraag: ‘Kan het schilderen van iconen catechese zijn?’

Hoewel iconen op zich catechese zijn, blijkt het schilderen ervan geen catechese te zijn in de strikte zin van het woord. Maar de resultaten van de diverse cursussen vragen om een nader onderzoek, dat uiteindelijk toont, dat bij hedendaagse catechese aandacht moet zijn voor het menselijk aspect van geloven, diversiteit van catechese en ruimte voor het mysterie. In dat geval kan iconen schilderen catechese inhouden.

In het laatste hoofdstuk beredeneer ik eerst nog even waarom er in West Europa zoveel iconenschildercentra zijn ontstaan en ik besluit met aan te geven onder welke voorwaarden en voor welke doelgroepen in de parochie voor deze vorm van catechese kan worden gekozen.

---

<sup>2</sup> M. Farag ‘Een passie voor het tijdloze schilderen’, *Trouw* 15 september 2007, 10-11

<sup>3</sup> *Pokrof* 2002, 2, 2-3 2004, 3, 1-6 Internet: <http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof.htm>

<sup>4</sup> *A history of icon painting*, Moscow 2007

<sup>5</sup> A.J. van der Aalst *Gebed in beelden*, Baarn 1991

<sup>6</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994

## Hoofdstuk 1

### Onderzoek naar de motivaties om een cursus iconen schilderen te gaan volgen en wat men tijdens dit schilderen ervaart

Bij mijn scriptievraag of een cursus iconen schilderen een vorm van catechese kan zijn, wil ik mij eerst richten op de doelgroep van zo'n cursus. Waarom gaan mensen iconen schilderen? Wat motiveert hen? Waarna ik mij vervolgens afvraag of zij iets ervaren van dat wat iconen betekenen in de oosters orthodoxe traditie.

#### 1.1 Met welke motivatie gaan mensen iconen schilderen?

Om een antwoord op bovenstaande vraag te vinden richt ik mijn aandacht allereerst op de heren Verdonk en Hüsstege, die in het betreffende artikel in *Trouw* aan het woord kwamen<sup>7</sup>. De heer Verdonk heeft mij in de gelegenheid gesteld hem een interview af te nemen<sup>8</sup>. Verdonk is theoloog, in 1983 afgestudeerd op de Orthodoxie aan de Universiteit van Amsterdam en vervolgens lid geworden van de oosters orthodoxe kerk, die sinds 1054 is afgescheiden van de westerse christelijke kerk.

Op mijn vraag met welke motivatie mensen een cursus iconen schilderen gaan volgen antwoordt hij dat er over het algemeen drie verschillende motivaties blijken te zijn om hieraan deel te gaan nemen.

##### 1. Mensen die interesse hebben voor de techniek van het schilderen van iconen.

Men heeft iconen gezien in kerken of musea en gaat de cursus volgen omwille van de techniek. Voor hen gaat het niet om religieuze gevoelens en zij hoeven ook geen informatie over de betekenis van de iconen hoewel die, als onderdeel van de cursus, wel wordt verstrekt. Als orthodox gelovige ziet hij het als zijn zending om niet alleen de techniek maar ook informatie over de betekenis van de iconen te geven en zo de mens te brengen bij de kerk en Christus. Verdonk: "Ik ben een theoloog die iconen leert schilderen en zo evangeliserend bezig is. Mijn doel is om Christus in de wereld te brengen"<sup>9</sup>.

Zo kan het gebeuren dat mensen die louter voor de techniek komen schilderen tot nadenken komen omdat de interesse naar de achtergronden wordt gewekt. Het doet een appèl op hun religieuze zoektocht. Maar uit ervaring weet Verdonk dat de atheïst dit verzwijgt.

Deze groep technische schilders vormt slecht een klein deel van de cursisten.

##### 2. Mensen die vanuit kunsthistorische interesse een cursus iconen schilderen gaan volgen

Tijdens lezingen aan de volksuniversiteit en in kunsthistorische kringen ontdekt deze groep de iconen en via internet komt men bij de cursussen iconen schilderen. Zij melden zich aan uit een kunsthistorische interesse. Het leren omgaan met de techniek van het iconen schilderen ziet men als een aanvulling op hun kennis. Het gaat hen vooral om de oeroude techniek, de geschiedenis ervan en die van de verschillende schilderscholen.

##### 3. Mensen die vanuit religieuze interesse een cursus iconen schilderen willen volgen.

Deze groep kent een grote diversiteit. Bij de cursussen van Verdonk zijn het vaak mensen die ooit bij de kerk hebben gehoord. Deze mensen blijven met vragen zitten, zij willen erover nadenken en zien het schilderen van iconen als een mogelijkheid tot spiritualiteit. Men weet dat iconen horen bij het christendom en dat zij een bepaalde mystiek bezitten.

<sup>7</sup> M. Farag 'Een passie voor het tijdloze schilderen', *Trouw* 15 september 2007, 10-11

<sup>8</sup> J. Verdonk *Interview* Amsterdam 14 november 2007

<sup>9</sup> Ibidem

Verdonk besluit: “Dit zijn over het algemeen de drie motivaties waarom men een cursus iconen schilderen gaat volgen”<sup>10</sup>.

In het in de inleiding genoemde artikel in *Trouw* is ook de heer G. Hüsstege, iconenschilder uit het Noord-Brabantse Haaren aan het woord. De rooms-katholieke Hüsstege zegt het te betreuren dat iconen in zijn eigen kerk niet zo’n belangrijke plaats innemen. “Ze hebben in de rooms-katholieke kerk geen liturgische waarde”, aldus Hüsstege<sup>11</sup>.

In de rooms-katholieke kerk zijn iconen geen onderdeel van de liturgie. Dit in tegenstelling tot de oosters orthodoxe kerk waar in de kerkdiensten de iconen door de priester bewierookt worden, samen met de bijbel. Die twee, iconen en het evangelie als boek, zijn in de oosterse traditie gelijkwaardig.

In een artikel in *Pokrof*, een tijdschrift dat uitgegeven wordt door de Katholieke Vereniging voor Oecumene, zegt Hüsstege het niet vreemd te vinden als katholieken en protestanten iconen schilderen. “Iconen zijn van vóór het schisma en dus van de onverdeelde kerk. Daarom is het schilderen van iconen voor alle christenen”<sup>12</sup>.

Dit roept de vraag op hoe het westers christendom tegenover de iconen staat.

Van rooms-katholieke zijde is tijdens het Tweede Vaticaans Concilie in de Constitutie over de heilige liturgie over beelden het volgende geschreven:

“Het gebruik om in de kerken heilige beeltenissen te plaatsen ter verering door de gelovigen moet behouden blijven; wel moet het aantal beperkt blijven en de juiste verhouding in acht worden genomen, om te voorkomen dat bij het christenvolk verwondering wordt opgewekt of een minder juiste devotie in de hand wordt gewerkt”<sup>13</sup>.

In de rooms-katholieke kerk wordt dus de verering van beelden erkend op voorwaarde dat het aantal beperkt blijft en in de juiste verhouding om te voorkomen, dat het vragen gaat oproepen of dat men niet de juiste eerbied in acht zal nemen.

En hoewel het protestantisme vanuit de oorsprong tegen beelden is, blijkt men in de afgelopen jaren in sommige kringen beelden te gebruiken, getuige een artikel van H. Koster, ouderling van de Hervormde Kruispuntgemeente Mariahoeve in Den Haag in *Pokrof* getiteld ‘Iconen in de ruimte’<sup>14</sup>. Dat met die ruimte niet alleen de ruimte van het kerkgebouw wordt bedoeld, benoemt H. Koster als volgt: “Het woord ruimte slaat namelijk niet alleen op het gebruik van iconen in de ruimte van een hervormd kerkgebouw, maar maakt bovendien duidelijk dat de ruimte voor het gebruik van iconen wijder is of kan zijn dan de Byzantijnse traditie”<sup>15</sup>. Koster is van mening dat in deze tijd van oecumenische toenadering we ons bewust worden welke schatten in de diverse christelijke tradities verborgen zijn. Hij vindt het persoonlijk bemoedigend en belangrijk elkaars tradities te leren kennen en waarderen. “Tenslotte is er ten diepste maar één christelijke traditie, de traditie van de Una Sancta Catholica, gegrond in de Heilige Schrift en gebouwd op het getuigenis van de heiligen in alle eeuwen. En uit deze bron mogen we allen putten: orthodoxe, rooms-katholieke en reformatische christenen.”<sup>16</sup> Vervolgens benoemt Koster voorbeelden van het gebruik van iconen in anglicaanse en katholieke kerken. En ook in zijn eigen hervormde kerk. Waarbij het duidelijk zal zijn, dat ze hier niet worden vereerd maar waar ‘doorgewinterde’ protestanten zich, volgens Koster, soms laten aanspreken door deze verstilde weergaven van het heil. Hij eindigt zijn artikel met:

---

<sup>10</sup> Ibidem

<sup>11</sup> M. Farag ‘Een passie voor het tijdloze schilderen’, *Trouw* 15 september 2007, 10-11

<sup>12</sup> D. van Rosendaal ‘Iconen van puur goud’, *Pokrof* (2004) 3, 4-6

<sup>13</sup> ‘Constitutie Sacrosanctum’ *Constituties en decreten van het 2<sup>e</sup> Vaticaans Oecumenisch concilie* Leusden 1995, Hoofdstuk V11 nr. 125, 34

<sup>14</sup> H. Koster ‘Iconen in de ruimte’, *Pokrof* (2002) 2, 2-3

<sup>15</sup> Ibidem

<sup>16</sup> Ibidem

“Laten we daarom bidden dat de gescheidenheid van christenen steeds meer zal veranderen in verscheidenheid. Immers, gescheidenheid verarmt, maar verscheidenheid verrijkt!”<sup>17</sup>

Kort samengevat: uit mijn onderzoek naar de beweegredenen waarom mensen iconen gaan schilderen blijkt dat er meerdere motivaties zijn aan te wijzen. Mensen die interesse hebben voor de techniek, kunsthistorici en mensen met een religieuze interesse.

Iconen zijn onderdeel van de oosters orthodoxe kerk. De rooms-katholieke kerk is van mening dat beeltenissen ter verering door de gelovigen behouden moeten blijven, althans in een beperkt aantal en in de juiste verhoudingen. De protestantse kerk is van oorsprong tegen beelden. Onder invloed van de oecumene en vanuit de gedachte dat alle christenen vanuit één traditie voortkomen is men er in sommige kringen in de afgelopen jaren toe overgegaan beelden te gebruiken. Hoewel men zich er soms door laat aanspreken zal het duidelijk zijn, dat protestanten de beelden niet vereren.

Aldus de visie van de katholieke en protestante kerk.

## 1.2 Hoe ervaren deze verschillende cursisten het iconen schilderen?

In het reeds eerdergenoemde interview sprak J. Verdonk ook over de beleving van mensen tijdens de cursussen<sup>18</sup>. Hij vertelde onder meer dat mensen met een louter technische of kunsthistorische motivatie toch tot nadenken komen. Daar zij een langere periode met een beeld bezig zijn kan hun interesse over de achtergrond ervan gewekt worden. En dat mensen met een religieuze motivatie kennis willen maken met de spiritualiteit van de iconen. “Men wil eraan proeven, ermee kennismaken. Misschien ervaar je wel iets. Het heeft een aura van mystiek, onwerelds, spiritueel. Een cursist zei me onlangs dat iconen schilderen net bidden is”<sup>19</sup>. Aldus legt Verdonk uit wat deze cursisten ervaren.

Verdonk voegde er aan toe dat hij in tegenstelling tot de cursussen die hij in Griekenland geeft hier in Nederland niet bidt bij aanvang van de cursus. De reden hiervan is, dat hij geen drempel wil opwerpen en zijn kennis bij zoveel mogelijk mensen wil brengen. In de cursussen die hij in Griekenland geeft gebruikt hij echter wel een schildersgebed omdat hij het in die Griekse omgeving, dicht bij de bron van de orthodoxie, wel passend vindt.

De cursisten van Hüsstege schilderen een icoon tijdens een 10-daagse cursus waarbij zij intern verblijven in het voormalig klooster Emmaus in Helvoirt<sup>20</sup>. Hun motivaties zijn verschillend. De één wil haar techniek verbeteren, een ander minder ‘profaan’ leren schilderen en een enkeling komt uit nieuwsgierigheid. Wat hen aanspreekt is de rust en de spiritualiteit van het schilderen in het voormalige klooster. Elke dag is er ’s ochtends een eucharistieviering en na het ontbijt begint het schilderen met op de achtergrond het gezang van een CD.

Een van zijn cursisten verwoordt de spiritualiteit die bij het schilderen ervaren wordt als volgt: “Een icoon is meer dan een schilderij. Je bent met God bezig. Schilderen is mediteren. Daarom is het fijn om het een aantal dagen te doen. Het is tot rust komen bij God”<sup>21</sup>.

Hüsstege vertelt verder dat schilderen techniek is maar meer dan dat. Techniek kun je ook zien als meditatie, je bent er dan veel meer bij betrokken. Hij legt vervolgens uit dat het schilderen van donker naar licht een techniek is maar ook symboliek: de mens gaat van

---

<sup>17</sup> Ibidem

<sup>18</sup> J. Verdonk *Interview* Amsterdam 14 november 2007

<sup>19</sup> Ibidem

<sup>20</sup> D. van Roosendaal ‘Iconen van puur goud’, *Pokrof* (2004) 3, 4-6

<sup>21</sup> Ibidem

donker naar licht. Ook het mengen van de kleuren krijgt een symbolische betekenis: uit de chaos van kleuren door elkaar ontstaat een nieuwe kleur. De schildering wordt opgebouwd uit lagen: de rode lagen staan voor het goddelijke, de groene voor het aardse, uit de vermenging van die twee ontstaat een nieuwe kleur. Zo komt het goddelijke als het ware ons menselijke bestaan delen.

Tenslotte benoemt een cursiste het ervaren nog als volgt: “Het feit dat je op zo’n klein vlak werkt, zorgt ervoor dat je echt met jezelf en vanuit jezelf aan het schilderen bent. Het is alsof je een geboorte meemaakt”<sup>22</sup>. Hier wordt duidelijk gemaakt wat het iconen schilderen kan inhouden: het wonder van de icoon als het wonder van een geboorte waar het werk van mensen en het werken van God bij elkaar komen.

Kort samengevat: niet alleen Verdonk en Hüsstege ervaren het iconen schilderen als bijzonder, ook hun cursisten beamen dit. De religieus gemotiveerde cursisten ervaren iets spiritueels en zij die technisch of kunsthistorische gemotiveerd zijn komen vaak toch tot nadenken.

Om meer te weten te komen over het ervaren van cursisten heb ik tenslotte de heer S. Koopman, die ook regelmatig cursussen iconen schilderen geeft, benaderd. Hem heb ik gevraagd een enquête te mogen houden voor aanvang en na afloop van een van zijn cursussen om zo bij de cursisten eventuele veranderingen in hun beleving op het spoor te komen.

Uit deze enquêtes kwamen onder andere de volgende resultaten naar voren.

Van de achttien deelnemers aan de cursus bleken er tien een kerkelijke achtergrond te hebben. Acht waren rooms katholiek en twee waren protestant. Alle cursisten waren benieuwd naar de diepere achtergrond van iconen. De motivaties, zoals ook Verdonk die benoemde, zijn ook hier aanwezig. Er zijn mensen die de cursus gaan volgen uit belangstelling voor de techniek, uit kunsthistorische interesse vanwege museabezoek of een reis naar Griekenland en ook zijn er een negental die uit religieuze interesse iconen willen gaan schilderen.

Voor de aanvang van de cursus zijn er dertien mensen enigszins op de hoogte van de bedoeling van iconen. Na afloop van de cursus blijkt, dat voor iedereen de cursus aan de verwachtingen heeft voldaan. In die eindenquête heb ik de cursisten vragen gesteld over veranderingen in hun religieuze identiteit, hun geloofskennis en hun religieuze beleving als gevolg van de cursus. Uit de enquêtes kwam het volgende naar voren.

- Verandering in de religieuze identiteit

Het merendeel van de cursisten is van mening, dat de religieuze identiteit niet is veranderd door het volgen van de cursus. Wanneer ik echter vervolgens vraag of ze van mening zijn dat de cursus invloed heeft gehad op hun religieuze identiteit en waarom dat wel of niet zo is, zijn de antwoorden hiermee enigszins in tegenspraak. Getuige uitspraken als: ‘Het schilderen geeft rust, stilte, vrede in jezelf, de kwaliteiten van het ‘Hogere’ zelf’. ‘Het versterkt wat ik voel en geloof’. ‘Ik kan me meer laten raken door de uitstraling van de iconen en de sfeer van stilte tijdens het schilderen’. ‘Ieder icoon schildercursus is weer een groei’. Deze uitspraken geven volgens mij toch een verandering van de religieuze identiteit aan. De cursisten die uit belangstelling voor de techniek de cursus zijn gaan volgen blijven bij een duidelijk ‘nee’, alsmede iemand die uit kunsthistorisch oogpunt de cursus heeft gevolgd.

---

<sup>22</sup> Ibidem



- Verandering in geloofskennis

Door de cursus heeft het merendeel meer kennis gekregen over de oosterse kerk en iconen. Daarnaast schrijft iemand zich weer bewust te zijn geworden wat het christendom inhoudt. Een ander dat hij/zij meer geloofskennis heeft gekregen door de voorbereiding en de onderlinge gesprekken. De vier technische geïnteresseerde cursisten alsmede degene die uit kunsthistorisch oogpunt de cursus volgt schrijven ook hier dat de geloofskennis niet veranderd is.

- Verandering in religieuze beleving

Na de cursus was bij meer dan driekwart van de cursisten de geloofsbeleving veranderd. Dit had volgens hen te maken met hoe men het schilderen had ondergaan en door een innerlijke rijping door de cursus. Ook werd twee keer geschreven dat de geloofsbeleving was verdiept en versterkt. Iemand noemde het schilderen hier meditatie. Tenslotte merkte een cursist op, dat de geloofsbeleving niet was veranderd omdat het de eerste keer was dat een iconenschildercursus gevolgd werd en het daarom als moeilijk werd ervaren.

En ook hier zeiden degenen die gemotiveerd waren om de techniek te leren, dat de geloofsbeleving niet veranderd was. Zo ook degene die na museabezoek de cursus was gaan volgen.

Hier begint zich een lijn af te tekenen.

De cursisten die vanuit een technische motivatie de cursus waren gaan bijwonen zagen in hun religieuze identiteit, geloofskennis en geloofsbeleving geen verandering. Zo ook de persoon met een kunsthistorische interesse. De overigen zijn, hoewel niet unaniem, van mening dat er wel degelijk een verandering is opgetreden.

Dit komt niet helemaal overeen met dat wat Verdonk had ervaren. Hij was van mening, dat mensen die met een technische interesse aan de cursus beginnen toch tot nadenken komen omdat ze een langere periode met het beeld en de achtergrond ervan bezig zijn, hetgeen een appèl doet op hun religieuze zoektocht. Of het moet zo zijn 'dat de atheïst dit verzwijgt' zoals Verdonk in het interview zei gemerkt te hebben.

Tenslotte: De archimandriet dr. J. Meijer CSsR, abt en directeur van Aktie en Ontmoeting oosterse kerken, zegt dat naar zijn mening iconen schilderen een Hobby met een hoofdletter is. In een artikel in Pokrof gaat hij er dieper op in<sup>23</sup>. Hij vraagt zich onder meer af waarom iconen zo aanspreken. Waarom willen mensen icoon schilderen? Wat is de diepte van de icoon en hoe schilder je met al die regels waar je je aan houden moet? J. Meijer: "Het is en blijft wonderlijk, maar 'iconen' is een onderwerp dat niet ophoudt interesse op te roepen."<sup>24</sup>

Vele vragen waarmee J. Meijer zich in het artikel bezighoudt. Maar ook bij mij kwamen vragen op toen ik de genoemde artikelen in Trouw en Pokrof las en vooral toen ik de resultaten van de enquêtes had doorgenomen. Daarom zal ik me in het volgende hoofdstuk bezig gaan houden met dit fenomeen: de icoon.

Samenvatting en conclusies:

Dit hoofdstuk was gericht op onderzoek naar motivaties om een cursus iconen schilderen te gaan volgen en de ervaringen die de cursisten er mogelijkwijs bij hebben. Om gegevens te verzamelen had ik de beschikking over drie bronnen: een interview met J. Verdonk die als orthodox theoloog cursussen iconen schilderen geeft, informatie uit het tijdschrift Pokrof waarin iconenschilder G. Hüsstege en zijn cursisten aan het woord kwamen en iconenschilder S. Koopman wiens cursisten ik voor en na afloop van de cursus een enquête mocht afnemen.

---

<sup>23</sup> J. Meijer 'ICOONSCHILDEREN meer dan een hobby' *Pokrof* (2004) 3, 1-3

<sup>24</sup> Ibidem

Uit de reacties van de cursisten en cursusleiders kunnen de volgende conclusies getrokken worden:

1. De motivaties waarmee men de cursussen begint, bestaan uit technische, kunsthistorische en religieuze interesses.
2. Naast kennis van de techniek van het schilderen en het voldoen aan een kunsthistorische interesse kan het schilderen van iconen ook de religieuze identiteit, de geloofskennis en de religieuze beleving veranderen. Voor deze drie aspecten is er sprake van een groei, een verdieping. Opmerkelijk is, dat dit laatste alleen gebeurt bij diegenen met een religieuze motivatie en niet bij hen die uit technische of kunsthistorische interesse aan de cursus waren begonnen. Hoewel niet uitgesloten kan worden, dat ook voor de laatste twee categorieën het schilderen gevolgen kan hebben.

Een cursus iconen schilderen heeft dus mogelijk verdieping van het geloof tot gevolg. Deze conclusie geldt vooral voor cursisten met een religieuze motivatie.

Maar ook heb ik ontdekt dat, om het besef van deze verandering naar boven te halen, het nodig is om open vragen te stellen waardoor de geënquêteerden er dieper op in gaan.

In mijn onderzoek naar de mogelijkheden voor iconen in de westerse christelijke kerk ben ik tot de slotsom gekomen dat in de rooms katholieke kerk beelden ter verering in beperkte mate mogelijk zijn. In de protestantse kerk, die vanuit haar oorsprong tegen het gebruik van beelden is, worden de laatste jaren in sommige kringen beelden gebruikt, met dien verstande dat het hier nooit om verering gaat.

## Hoofdstuk 2

### Iconen: een onderwerp dat niet ophoudt interesse op te roepen

“Wat is de diepte van een icoon? Waarom spreken ze zo aan?” Dat is wat dr. J. Meijer CSsR zich afvraagt in een artikel over iconen schilderen<sup>25</sup>

Dit zal ook de doelstelling van dit hoofdstuk zijn: antwoord zoeken op die vragen.

J. Meijer schrijft: “Iconen ‘laten Uw glorie en levenswil uitstralen’. Iconen zijn verkondiging. Dat is zeker de opvatting van de oosterse kerken, speciaal de Byzantijnse traditie”<sup>26</sup>. Verderop in dit artikel schrijft hij dat een icoon verkondiging in kleur en lijn is, zoals ook een preek verkondiging is, maar dan in woord en taal. Hij vertelt dat iconen in de ontwikkeling van het christelijk Oosten een eigen plaats hebben gekregen; zodanig dat het Oosten niet meer zonder iconen kan. Ze worden er verstaan als teken van het rechte geloof, het juiste verstaan van het evangelie. Hierbij heeft het iconoclasme een grote rol gespeeld”.<sup>27</sup>

Hier worden door J. Meijer al meerdere eigenschappen van de icoon genoemd. Ze zijn verkondiging, ze laten Gods glorie en levenswil uitstralen. Iconen zijn teken van het rechte geloof; hier heeft ook de geschiedenis invloed gehad. In de volgende paragrafen wil ik verder ingaan op het wezen van de icoon en op de geschiedenis ervan.

#### 2.1 Wat is een icoon?

In ‘A history of icon painting’, een boek dat bronnen, tradities en de geschiedenis van iconen beschrijft, staat de volgende omschrijving van het wezen en de functie van de icoon in de oosters orthodoxe kerk.

“Icons are an integral part of the Orthodox Tradition. It is hard to imagine an Orthodox church and service, or an Orthodox believer’s home and life without them. In birth and death, departing on a long journey or beginning a new enterprise, he or she is accompanied by these holy images, icons”.<sup>28</sup>

Dit zegt iets over de plaats die iconen innemen in de orthodoxe traditie, namelijk dat orthodoxe kerken en erediensten zonder iconen niet zijn voor te stellen. En dat ze ook in het huis en leven van de gelovigen belangrijk zijn. Over de plek die iconen innemen in het leven van het volk zal ik verder in het hoofdstuk (par. 2.6) nog op terug komen.

Over de functie van iconen wordt in het boek kort maar duidelijk omschreven.

“In terms of its function the icon is an image that strives to be as close as possible to its Divine prototype, a kind of link binding the earthly with the Divine”.<sup>29</sup>

Iconen zijn de zichtbare verbinding tussen aarde en hemel.

Het bovenstaande laat zien dat iconen dus essentieel deel uitmaken van de orthodoxe traditie. Ze zijn niet weg te denken in de kerk, de eredienst en zijn bedoeld om het goddelijke zichtbaar te maken in het aardse. Om de betekenis van de iconen beter te begrijpen wil ik de gevoelens en argumenten, die tot deze beeldencultus hebben geleid, opsporen.

---

<sup>25</sup> J. Meijer ‘ICOONSCHILDEREN meer dan een hobby’, *Pokrof* (2004) 3, 1-3

<sup>26</sup> Ibidem

<sup>27</sup> Ibidem

<sup>28</sup> I. Yazykova *A history of icon painting*, Moscow 2007, 11

<sup>29</sup> O. Popova *A history of icon painting*, Moscow 2007, 44

Informatie hierover heb ik vanuit een westers en historisch oogpunt kunnen vinden in ‘Gebed in beelden’<sup>30</sup>, en in ‘A history of icon painting’<sup>31</sup>, vanuit een oosters orthodox, dus theologische visie.

## 2.2 De gevoelens en argumenten die tot deze beeldencultus hebben geleid

Iconen horen bij de oosters orthodoxe kerk, die sinds 1054 van de westerse kerk is afgescheiden. Maar deze kerken behoren beide tot het christendom, dat zijn wortels heeft in het Jodendom, dat een beeldenverbod kent. (Ex. 20:4).

Dit gegeven plus het afzetten tegen het omringende heidendom met zijn beeldencultus zorgde in het christendom voor een afwijzing van beelden tot in de vierde eeuw. Alleen in de catacomben werden symbolische afbeeldingen aangetroffen.

Hier trad verandering in toen het christendom in de vierde eeuw staatskerk werd. In 324 werd keizer Constantijn alleenheerser in het Romeinse Rijk en onder zijn regering kreeg het christendom aanvankelijk algemene tolerantie en onbeperkte vrijheid (Edict van Milaan). Omdat hij hoopte dat het christendom eenheid zou brengen in het grote rijk kon het zich ontwikkelen tot staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk.

Vanaf die tijd ontwikkelde en verspreidde zich bij het volk de beeldende kunst vanuit een behoefte naar een mystiek materialisme - waarbij men wonderdadige hulp verwachtte van wonderbaarlijke afbeeldingen- en het verlangen om de afwezige geliefde te verbeelden <sup>32</sup>.

Deze opvattingen van het volk waren van grote invloed op de iconografie, die enorm toenam. Maar niet alleen het volk ook de keizerlijke macht en de kerkelijke hiërarchie gaven een impuls aan de verbeelding. De overwinningen van Constantijn als alleenheerser en van het Concilie van Nicea (325), waarin Christus ‘Zoon, één in wezen met de Vader, voor alle tijden geboren uit de Vader’ werd genoemd, hadden tot gevolg dat de grootheid van Christus uitgebeeld ging worden als Pantokrator, de Albeheerser of als Majestas Domini.

Zo ontwikkelde en verspreidde zich vanaf de vierde eeuw, zowel bij het volk als bij het officiële leergezag, de beeldende kunst<sup>33</sup>.

Naast bovenstaande historische benadering van het uitbeelden van Christus is er ook een verklaring, die theologisch van aard is. In ‘A history of icon painting’ wordt dit als volgt beschreven:

“The icon of Christ in Majesty, a modification of the Pantocrator, presents an image of the Second Coming of Christ in Glory (symbolised by a blue circle) and the revelation of the Kingdom of God, which is proclaimed from the four corners of the earth, represented by the symbols of the Evangelists in the corners of a red square (the earth)” <sup>34</sup>.

Hier wordt vanuit een theologisch idee uitgelegd waarom Christus wordt uitgebeeld als majesteit, als de Meester die zal komen aan het eind der tijden.

De manier van uitbeelden van Christus kan dus zowel historisch als theologisch worden geduid.

In deze tijd van grote ontwikkelingen in de iconografie ligt er nog geen theologische verklaring aan de iconen zelf ten grondslag. Dit verandert door het iconoclasme, de beeldenstrijd, er ontstaat dan een behoefte om de iconen theologisch te rechtvaardigen.

<sup>30</sup> A.J. van der Aalst *Gebed in beelden*, Baarn 1991, 11

<sup>31</sup> O. Popova en I. Yazykova in: *A history of painting* Moscow 2007

<sup>32</sup> A.J. van der Aalst *Gebed in beelden*, Baarn 1991, 12

<sup>33</sup> A.J. van der Aalst *Gebed in beelden*, Baarn 1991, 11-30

<sup>34</sup> I. Yasykova In *A history of icon painting* Moscow 2007, 18

Het iconoclasme was de beeldenstrijd tussen beeldenvereerders (iconodulen) en de tegenstanders van de beeldenverering (iconoclasten).

Deze beeldenstrijd is wellicht begonnen onder invloed van de islam, die het maken van afbeeldingen verbood<sup>35</sup>. In de omliggende landen was de islam de religie en de keizer wilde hen welgevallig zijn. Maar ook wilde hij zijn macht tegenover de aanspraken van de kerk, patriarch en monniken bevestigen. En tenslotte was er theologisch gezien het oudtestamentische beeldenverbod en een verzet tegen iconenverering die in bepaalde monastieke kringen was ontaard in beeldenaanbidding<sup>36</sup>.

Meerdere aanleidingen die tot de beeldenstrijd hebben geleid, die als volgt verliep.

In de 7<sup>e</sup> en 8<sup>e</sup> eeuw verboden enkele bisschoppen en Byzantijnse keizers de verering van de heilige iconen. Zij beriepen zich op Ex. 20,4 waarin het maken van gesneden beelden wordt verboden. De voorstanders waren van mening dat dit verbod niet meer van kracht zou zijn omdat God zelf in Jezus Christus een zichtbare gestalte had aangenomen.

Het verbod van de keizer Leo III in 730 om iconen te vereren had een hevige strijd tot gevolg omdat het volk, zoals al eerder duidelijk werd, gehecht was aan de iconen. Ook werden vele monniken, die de iconen niet wilden opgeven, vermoord. In 787 riep keizerin Irene het 7<sup>e</sup> oecumenisch concilie bijeen te Nicea. Daar werd de verering van de afbeeldingen toegestaan mits er een duidelijk onderscheid tussen verering en aanbidding zou zijn. Toen in de 9<sup>e</sup> eeuw de beeldenstrijd opnieuw oplaaide was het opnieuw een vrouw, keizerin Theodora II, die in 843 een synode beriep in Constantinopel waar de verering definitief werd goedgekeurd.

In de oosterse kerken wordt de erkenning van de mogelijkheid van beeldenverering ieder jaar gevierd op de eerste zondag van de vasten, de Zondag van de triomf van de Orthodoxie. Hier doelt J. Meijer op wanneer hij in zijn artikel schrijft dat de iconen worden verstaan als teken van het rechte geloof, het juiste verstaan van het evangelie en dat het iconoclasme hierbij een grote rol heeft gespeeld<sup>37</sup>.

### 2.3 De rechtvaardiging van de iconen

Iconoclasme houdt dus de strijd in tegen de verering van iconen. Deze strijd vroeg erom de iconen te rechtvaardigen, wat tot gevolg had, dat deze beeldencultus die van oorsprong voortkwam vanuit het volk, een theologische fundering kreeg.

Van der Aalst is van mening, dat ook de Helleense achtergrond een rol speelde bij de rechtvaardiging van de iconen. Het platonisme van de Griekse filosofie zegt namelijk dat de werkelijke wereld de ideeënwereld is en de zintuiglijke wereld hier beneden er een schaduw van. Daaruit volgt dat schaduwbeelden in de materiële wereld verwijzen naar een hogere realiteit. Voor het begrip van iconen is het geloof in de realiteit van een hogere wereld fundamenteel, deze verzinnebeelden haar en stellen haar zelfs present.<sup>38</sup> Zo verklaart van der Aalst aan de hand van de geschiedenis, met name het platonisme, de rechtvaardiging van de iconen.

De meer specifieke christelijke argumentatie om de beeldencultus te rechtvaardigen is ontleend aan de leer over Christus, aan de werkelijkheid van de incarnatie. In de incarnatie is God doorgebroken in de wereld, doordat Hij zich in Christus bekend maakt. Iconen herinneren aan de verbondenheid met Christus en daarin met God, die in Christus mens is geworden.

<sup>35</sup> N. van den Akker en P. Nissen *Wegen en dwarswegen* Amsterdam 1999, 83

<sup>36</sup> H. Teule *Christelijke Encyclopedie* Kampen 2005, 834

<sup>37</sup> J. Meijer 'ICOONSCHILDEREN meer dan een hobby', *Pokrof* (2004) 3, 1-3

<sup>38</sup> A.J. van der Aalst *Gebod in beelden*, Baarn 1991, 16

De incarnatie is een moeilijk begrip. Irina Yazykova schrijft hierover:

“The mystery of the Incarnation, beyond human comprehension, is an important truth of Christian revelation. It cannot be understood through logic of rationality. The principle of Orthodox theology lies not in proving the Truth, but in bearing witness to it. Icons are one of the languages of theology, by means of which the Church carries the glad tidings into the world, bears witness to the truth, and reveals Christ and His Church Triumphant, that is, transfigured, deified mankind.”<sup>39</sup>

De incarnatie kan dus niet louter verstandelijk begrepen worden maar daar is de orthodoxe theologie ook niet op gericht, die wil getuigen.

Ook in de bijbel wordt getuigd over de incarnatie. Bijvoorbeeld door Paulus in Rom.3: 21-22 waar hij getuigt dat God zich in Christus heeft geopenbaard. En zoals ook Yazykova schreef: in de bijbel gaat het niet om waarom/daarom, God is het daarom en de bijbel legt zichzelf uit.

In ‘Die neue Welt in der Bibel’ schrijft Karl Barth dat de bijbel géén antwoord geeft op de vraag hoe alles zo gekomen is. De bijbel zegt: “Gód is de beslissende oorzaak. Omdat Gód leeft, spreekt en handelt, daarom...! Horen wij het woord Gód, dan kan het in eerste instantie best zo lijken als hoorden we: daarom!! Daar houdt immers de geschiedenis voorlopig op. Daar valt niets meer te vragen. Daar begint iets volstrekt anders, iets nieuws. Een geschiedenis met geheel eigensoortige gronden, mogelijkheden en vooronderstellingen. Daar breekt een nieuwe wereld binnen in onze oude vertrouwde wereld...”<sup>40</sup>

Iconen worden dus gerechtvaardigd in hun getuigen van de incarnatie van Christus, zoals ook de bijbel doet. God is hier de beslissende oorzaak, daarom vraagt het om geloof en niet om een verstandelijke beredenering.

Nu wordt duidelijk waarom iconen en de bijbel in de oosterse traditie gelijkwaardig zijn (par.1.1). Beide getuigen van God, die zich in de incarnatie van Christus heeft bekendgemaakt.

Dat deze rechtvaardiging van de iconen niet voetstoots werd aangenomen, blijkt uit de steeds weer opblazende strijd, het iconoclasme.

## 2.4 De verdediging van de verering van iconen

De strijd tussen enerzijds de iconoclasten, de tegenstanders van de iconen d.w.z. keizers, patriarchen en de hogere clerici en anderzijds de iconodulen, de verdedigers van de beelden d.w.z. de monniken, het gewone volk en de lagere clerici ontbrandde in de 8<sup>e</sup> en 9<sup>e</sup> eeuw regelmatig. Hierna volgen enige voorbeelden hoe aan de hand van de leer over Christus, de incarnatie, de verering van iconen werd verdedigd.

Johannes van Damascus wijst er in zijn traktaten bijvoorbeeld op dat de iconen geen beelden zijn van een onzichtbare God, maar van de mens geworden God, dus zijn het geen overblijfselen van het heidendom. De realiteit van de incarnatie is het fundament van de beeldencultus en hij aanbad de iconen niet. Hij schreef aldus: “ I do not adore matter, I adore the Creator of matter, who for my sake did become matter <...> and through the medium of matter did bring about my salvation. <...> And thus I adore the matter through which my salvation was achieved, and venerate (it) and worship (it).”<sup>41</sup>

Hiermee gaf hij aan geen materie te vereren maar de Schepper van alle materie, die door mens te worden redding bracht.

<sup>39</sup> I. Yazykova *A history of icon painting*, Moscow 2007, 11

<sup>40</sup> A. van Nieuwpoort *De kleine Mensengod*, Amsterdam 1997, 155-157

<sup>41</sup> I. Yazykova *A history of icon painting*, Moscow 2007, 12

Tijdens het concilie van Nicea (787) was het verschil tussen aanbidden en vereren een punt van discussie en men kwam tot de uitspraak: “....telkens als men de voorstelling in beelden aanschouwt, wordt men aangespoord zich het voorgestelde voor de geest te halen, ernaar te verlangen en het met kussen te vereren. Dit is een verering (proshkynesis) en geen aanbidding (latreia)”<sup>42</sup>

Volgens Nikeforus (806-815) is beeldencultus niet alleen bestemd voor het ongeletterde volk maar ook van nut voor geletterden en wijzen. “Beter dan het woord voert het zien tot het geloof, omdat een door schouwing verkregen overtuiging duidelijker is”<sup>43</sup>. Ook is hij van mening dat het christelijk beeld zich onderscheidt van de heidense idolen doordat er een werkelijkheid, Christus, achter staat.

Een bijzonder fel verdediger van beelden was Theodorus Studites. Hij was van mening dat de cultus niet alleen nuttig is maar ook verplicht, niet alleen voor de ongeletterden maar ook voor de volmaakte asceet en de bisschop. Want zij die de beelden afwijzen verloochenen Christus, zijn ‘ontkenners van Christus’ (arnesichristoi).<sup>44</sup>

## 2.5 Iconen: afbeeldingen van Christus in wie God zich heeft geopenbaard

Toen vanwege de beeldenstrijd naar een rechtvaardiging van de beelden werd gezocht, werd dus de incarnatie het fundament van de iconencultus. Hierbij was het uitgangspunt:

“Any icon of the Aviour is an image not of the human nature of Jesus of Nazareth, but of the God-man Jezus Christ, in whom “dwells of the whole fullness of the Godhead incarnate”<sup>45</sup>.

In de afgebeelde werd dus niet Jezus van Nazareth maar Jezus Christus, Zoon van God bedoeld. Echter niet alleen Christus werd afgebeeld. Ook de Moeder Gods bezet een speciale plaats in de iconografie waar ze meestal met het kind Jezus wordt afgebeeld. En heiligen, de getuigen van Christus, worden vergeestelijkt afgebeeld als verblijvend in het paradijs. Iconen die niet tot deze drie groepen horen, zijn meestal van latere datum en gewoonlijk van westerse origine.

Dat het iconoclasme een ramp was voor de religieuze kunst omdat veel werd vernietigd toont de vita, de levensbeschrijving van St. Stephen the Younger, die werd gemarteld omdat hij iconen vereerde: “Icons of Christ, the Virgin Mary and the saints were committed to fire and destruction; while representations of trees, birds, animals and such satanic scenes as horse racing, hunting, theatrical performances and games at the hippodrome were carefully preserved... The church was turned into a vegetable garden and aviary”<sup>46</sup>.

En hoewel in afgelegen kloosters, ver van kerkelijke en keizerlijke autoriteiten, in het geheim voor iconen werd gebeden en ook iconen werden geschilderd waren de tradities grotendeels verdwenen. Vanaf de 9<sup>e</sup> eeuw moesten opnieuw richtlijnen voor de religieuze kunst, dus ook voor de iconen, worden vastgesteld.

---

<sup>42</sup> A.J. van der Aalst *Gebed in beelden*, Baarn 1991, 19

<sup>43</sup> Nicephorus *Apologeticus pro s.s. imaginibus*, PG 100, 534-850 Vgl. P.J. Alexander *The Patriarch Nicephorus of Constantinople* Oxford 1958 VGL. A.J. van der Aalst *Gebed in beelden*, Baarn 1991, 19

<sup>44</sup> Theodorus Studita *Iambi* 31,34 PG 99, 1792-1792 Vgl. A.J. van der Aalst *Gebed in beelden*, Baarn 1991, 20

<sup>45</sup> I. Yazykova *A history of icon painting*, Moscow 2007, 18

<sup>46</sup> O. Popova *A history of icon painting*, Moscow 2007, 48

## 2.6 De betekenis van de iconen voor het volk

De verering van de iconen vanuit het volk ontstaan werd dus achteraf gerechtvaardigd en met argumenten onderbouwd. Maar de volksreligiositeit bleek meer in te houden dan de officiële leer, die hoofdzakelijk berust op de christologie. Voor het volk scheppen iconen een gevoel van verbondenheid en van identiteit. Iconen worden als persoonlijk en innerlijk ervaren in tegenstelling tot liturgie die als vormelijk en uiterlijk kan worden ervaren. Ze zijn een focus van vroomheid en gebed en men kan in contact treden met de heilige voor wie men bidt. Ook hebben ze een functie in het persoonlijke leven, men kan ze bijvoorbeeld meenemen in processies of op reis. En in het gezin zijn ze een teken van Gods aanwezigheid, men geeft ze als geschenk bij huwelijk of geboorte<sup>47</sup>.

In de orthodoxe kerk hebben ze in de iconostase een duidelijke functie.

### Iconostase

Iconenwand die in de orthodoxe kerken het heiligdom (de altaarruimte) afscheidt van de ruimte voor de gelovigen. Ze is het symbool van het onderscheid tussen de hemelse en de nog niet voltooide aardse werkelijkheid, die evenwel in de liturgie elkaar raken.

De nadruk ligt daarom op de mogelijkheid van de ontmoeting en niet op de scheiding. Daarom blijven de deuren van de iconostase in de paastijd, de tijd van de verlossing, wijd geopend. De iconostase is in de loop der eeuwen uitgroeit tot een soms massieve wand met iconen die in verschillende rijen geordend zijn volgens een vast patroon, wat per regio kan verschillen. De iconenwand beeldt op deze manier de heilsgeschiedenis uit en is tevens een catechese voor het volk.<sup>48</sup>

Kort samengevat: De betekenis van iconen berust volgens de officiële leer op de christologie. Maar voor het volk gaat in iconen een bovennatuurlijke kracht schuil en geven ze een gevoel van verbondenheid en identiteit. Iconen hebben voor hen een functie in het persoonlijke en in het gezinsleven. In de oosterse kerken is de iconostase catechese voor het volk.

### Tenslotte:

Dit hoofdstuk over de betekenis van de icoon wil ik eindigen met de uitleg van de Leuvense filosofiehoogleraar P. Moyaert over de spirituele betekenis van iconen. Hij schrijft dat een icoon een gave van God is waarmee Hij Zijn genade meedeelt aan de mensen. God heeft zich in Christus geopenbaard en iconen waarin Christus zich heeft ingedrukt laten zien dat God zich wil blijven verenigen met de mensen en herinneren daarom aan Zijn onmetelijke generositeit.<sup>49</sup> Iconen zijn dus niet alleen afbeeldingen van Christus in wie God zich openbaarde. Ze herinneren ook aan Gods blijvend aanbod van genade.

### Samenvatting en conclusies:

In dit hoofdstuk heb ik het fenomeen icoon nader bestudeerd. Hierbij kwam het volgende naar voren.

Een icoon is een essentieel onderdeel van de orthodoxe kerk en wel in de kerk en de eredienst. Zijn functie is om een verbinding te leggen tussen het aardse en het goddelijke.

---

<sup>47</sup> A.J. van der Aalst *Gebed in beelden*, Baarn 1991, 23-24

<sup>48</sup> H. Teule *Christelijke encyclopedie*, Kampen 2005, 835

<sup>49</sup> P. Moyaert 'De icoon is een gave van God', *Trouw* 20 december 2007, 6-7



Hoewel het christendom aanvankelijk een beeldverbod kende, verspreidde zich in de rijkskerk van de 4<sup>e</sup> eeuw vanuit het volk een behoefte om het geloof te verbeelden. Maar ook de keizerlijke macht en de kerkelijke hiërarchie hebben invloed gehad op het ontstaan van de beeldencultus. Het iconoclasme, de beeldenstorm van de 8<sup>e</sup> en 9<sup>e</sup> eeuw vroeg om een theologische fundering van de beelden. Tijdens het concilie van Nicea (787) werd de beeldenverering toegestaan maar na een nieuwe strijd volgde er in 843 een definitieve goedkeuring. Iconen waarop Christus, de Moeder Gods of heiligen staan afgebeeld vertegenwoordigen Christus in wie God zich heeft bekend gemaakt. Bij deze rechtvaardiging heeft het platonisme ook een rol gespeeld.

Hoewel dus volgens de officiële leer de betekenis berust op de christologie kent de volksreligiositeit aan iconen een bijzondere betekenis toe. In iconen gaat een bovennatuurlijke kracht schuil en ze geven een gevoel van verbondenheid en identiteit.

De iconostase functioneert als catechese voor het volk.

De spiritualiteit van iconen vloeit voort uit het feit dat iconen herinneren aan God, die zich heeft geopenbaard in Christus en zich wil blijven verenigen met mensen, iconen tonen Gods onmetelijke generositeit.

Uit dit hoofdstuk heb ik de volgende conclusies getrokken:

In de oosters orthodoxe traditie zijn iconen en bijbel gelijkwaardig omdat ze beide van God getuigen.

Voor het volk is naast de leerstellige rechtvaardiging van de iconen de wijze waarop de iconen ervaren worden zeker zo belangrijk.

De spiritualiteit van de iconen, dat wat mensen de Geest geeft, in beweging zet, komt voort uit het besef dat ze niet alleen herinneren aan God maar ook aan Zijn blijvend aanbod van genade. Hierdoor is voor mij de uitspraak van J. Meijer 'Iconen laten Gods glorie en levenswil uitstralen' ook beter te begrijpen.

## Hoofdstuk 3

### Catechese

Hand.2:42 “Zij wijdden zich trouw aan het onderwijs dat de apostelen gaven”.<sup>50</sup>

In dit vers wordt gesproken over de ongeveer drieduizend mensen die zich na het Pinkstergebeuren en de daaropvolgende toespraak van Petrus lieten dopen. Na hun doop werden zij door de apostelen, die hiervoor van Jezus van Nazareth opdracht hadden gekregen, onderwezen. Want toen hij na zijn dood aan hen verscheen had hij gezegd: “Trek heel de wereld door om aan elk schepsel de goede boodschap te verkondigen”.<sup>51</sup>

Het bovenstaande laat zien dat leren net zo oud is als het christendom, waarbij Jezus zelf de opdracht heeft gegeven om te gaan onderwijzen.

Die verkondiging van de goede boodschap, het evangelie, gebeurt tegenwoordig op verschillende wijzen. Tijdens de liturgievieringen in de overweging, tijdens contacten met mensen die niet of niet meer betrokken zijn bij de kerk en tijdens bijeenkomsten waar een meer geordend geloofsleren wordt beoogd. Verschillende momenten dus van geloofsleren, van catechese.

Om te onderzoeken of het tegenwoordige schilderen van iconen een vorm van catechese kan zijn, zal ik me moeten richten op de hedendaagse catechese, die wellicht een andere vorm van leren zal zijn dan die welke in Handelingen wordt genoemd.

#### 3.1 Catechese door de eeuwen heen

Handelingen 2:42 toont dat in de vroege kerk al werd geleerd. De toelating tot de doop geschiedde onder bepaalde voorwaarden: de persoonlijke initiatie. Aan het eind van de tweede eeuw ontstond een meer collectief onderricht: het catechemunaat. Dit was een drie jaar durende catechese in groepen ter voorbereiding op de doop die in de Paasnacht plaats vond. Na de doop volgde de mystagogische catechese.<sup>52</sup> Dit werd *disciplina arcanis* genoemd. Het uitgangspunt was dat over mysteries niet gesproken kon worden wanneer men ze niet had ondergaan, anders wordt afbreuk gedaan aan het mysterie en de werking van de Geest. Eerst de doop ondergaan en er daarna verder over nadenken en spreken tijdens de mystagogische catechese.

In de vierde eeuw werd het christendom in het Romeinse rijk onder keizer Constantijn staatsgodsdienst. Christen worden was toen vaak geen keuze als gevolg van bekering meer maar omdat het maatschappelijk belangrijk was. Het bekeringsmoment werd minder belangrijk en de voorbereidingstijd voor de doop werd korter. Het bestond voornamelijk uit zes weken geloofsonderricht in de vastentijd waarna de doop met Pasen plaats vond.

Tijdens de Middeleeuwen ging men steeds meer over tot het dopen van kinderen. Zij waren te klein voor geloofsonderricht en daarom werd dit aan de ouders en peetouders in de week voor Pasen gegeven. Vanaf het jaar 1000 werd de kinderdoop het meest gangbaar maar hierbij werd het zo snel mogelijk dopen na de geboorte belangrijker dan kennis over het geloof. Het catechese-element verdween, wel werd er tijdens de doopviering iets over de betekenis van de doop benoemd.

Na de Reformatie werd de catechismus het didactische leermiddel voor het geloof bij protestanten en katholieken. Beide confessies ontwikkelden catechismussen per leeftijd, voor

<sup>50</sup> Handelingen 2, 42 *De Bijbel* Willibrordvertaling 1995

<sup>51</sup> Marcus 16, 15 *De Bijbel* Willibrordvertaling 1995

<sup>52</sup> Cyril of Jerusalem ‘Mystagogic catechesis 1’ in E. Yarnold s.j. *Cyril of Jerusalem*, Londen, New York 2005, 169-172

volwassenen en kinderen. Deze catechese werd aanvankelijk vooral via de preekstoel gegeven, maar toen aan het eind van de 18<sup>e</sup> eeuw een veralgemeende schoolplicht werd ingevoerd, ook tijdens het godsdienstonderricht op school <sup>53</sup>.

De periodes van Renaissance en Verlichting en de daarmee samenhangende modernisering hadden tot gevolg dat de mens individualiseerde, d.w.z. hij maakte zich los van traditionele verbanden, waaronder ook de kerk. Op deze modernisering kom ik terug in de volgende paragraaf; nu is voor mijn onderzoek naar catechese het volgende van belang. Nauw samenhangend met de individualisering was de subjectivering: de beleving van de mens wordt belangrijker dan de gegevenheden. Ook dit heeft consequenties voor de godsdiensten. “Religieuze tradities krijgen voor moderne individuen alleen dan pas betekenis en waarde als zij het zelf kunnen ervaren”<sup>54</sup>. De gegevenheden worden pas waarheden wanneer ze overeenkomen met de ervaringen van mensen.

Dit had grote gevolgen voor de catechese in de twintigste eeuw. Hoewel in de eerste helft gezocht werd naar een catechesemethode die aansloot op het niveau van kinderen, betekende ‘De Nieuwe Katechismus’ van 1966 een mijlpaal. Deze geloofsverkondiging voor volwassenen wilde meer aansluiten bij de wereld van de volwassenen. En het werd de basis voor een herziene kinder- en jeugdcatechese.<sup>55</sup> Een omkering dus van de gangbare catechetische pastoraal, die dominant een schoolse en parochiële aangelegenheid voor kinderen en jeugdigen was geworden. Maar ook een omkering voor wat betreft de inhoud. De Nieuwe Katechismus nam de mens als beginpunt om vervolgens via een scharnierpunt, Jezus Christus, uit te komen bij het mysterie van God. De bisschoppen schrijven in het voorwoord: “Heel de boodschap, heel het geloof is hetzelfde gebleven, maar de benadering, de belichting van het geheel is nieuw” <sup>56</sup>.

Op de scholen werd de catechese werd levensbeschouwing: het leven schouwen. Dit kan als volgt omschreven worden:

“Het leven be-schouwen heeft te maken met aandachtig stilstaan bij wat zich in het leven van jezelf en anderen voordoet, daar de tijd voor nemen, het op je in laten werken, je eraan overgeven en je afvragen wat het je te zeggen heeft”<sup>57</sup>.

Levensbeschouwing schept zo ruimte voor openheid, verwondering, eerbied, aandacht voor al wat is in de schepping: aarde, mensen en dieren, land en zee, God. Daarmee verbonden worden door aandachtig te leven: dat is religie in de oorspronkelijke betekenis van het woord.

Naast deze levensbeschouwing op de scholen kreeg ook de parochie twee belangrijke taken op het gebied van de catechese: sacramentencatechese ter voorbereiding van de sacramenten en volwassenencatechese. Deze laatste werd de belangrijkste vorm van catechese omdat ze gericht was op personen die in staat zijn tot een volle verantwoording en inzet en daarom moesten alle andere eveneens noodzakelijke vormen daarop gericht zijn.<sup>58</sup>

Zo is de doelgroep voor catechese in twintig eeuwen tijd van volwassenen weer terug naar de volwassenen, met dien verstande dat de catechese nu aansluit bij de ervaringen van die volwassenen. Maar ook wordt duidelijk dat de vorm van catechese steeds afhankelijk is van de situatie waarin mensen verkeren. En daarmee ook van de situatie waarin de –mensen- kerk zich bevindt.

---

<sup>53</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 57

<sup>54</sup> G. Dekker en H.C. Stoffels *Godsdienst en Samenleving*, Kampen 2005, 107

<sup>55</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 146

<sup>56</sup> De Nieuwe Katechismus, 1966, v

<sup>57</sup> T. Andree ‘Interreligieus leren. Een nieuwe loot aan de godsdienst-pedagogische stam’ in L. Leijssen e.a., *Geloven als toekomst. Godsdienstpedagogische visies en bijdragen aangeboden aan Professor Jozef Belckens bij zijn emeritaat*, Leuven/Amersfoort 1995, 510

<sup>58</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 146 Vgl. Algemeen Directorium voor Catechese 1971 nr. 20

### 3.2 Hedendaagse catechese: het geloof ter sprake brengen in de moderne wereld

De vraagstelling van mijn scriptie houdt in of het schilderen van iconen een vorm van catechese kan zijn. Maar is er in de eenentwintigste eeuw nog catechese mogelijk?

Door de modernisering, een proces dat zich de afgelopen eeuwen voltrok en dat een viertal ontwikkelingen inhield, werd geloven niet meer zo vanzelfsprekend als voor die tijd. Door het differentiatieproces, de relatieve verzelfstandiging van samenlevingsdomeinen, werd geloven teruggedrongen naar één – religieus – domein. Door de rationalisering verdween het mythologisch wereldbeeld. Door de individualisering ging men zelf bepalen hoe het leven vorm te geven en door de domesticering slaagden mensen erin steeds beter de krachten van de natuur te beheersen waardoor men daar geen bovennatuurlijke kracht meer voor nodig had.<sup>59</sup> Deze ontwikkelingen hadden ieder voor zich dus al gevolgen voor het geloven, laat staan de combinatie ervan.

De moderniteit verwees godsdienst naar de marge van de samenleving. En zo verloor ook het geloofsleren zijn vanzelfsprekendheid. Uit het bovenstaande blijkt dat door het proces van modernisme de onderlinge communicatie tussen mensen en tussen mensen en kerk werd verstoord en daarmee het religieuze socialisatieproces dat moet zorgen voor geloofsoverdracht. Hoe kunnen wij dan God erfahrbaar ter sprake brengen? Hoe is in deze tijd catechese nog mogelijk?

Met deze vraag houdt ook J. Bulckens zich in hoofdstuk 2 van zijn boek ‘Zoals eens op weg naar Emmaüs’ bezig, waarbij hij de mogelijkhedenvoorwaarden onderzoekt hoe God erfahrbaar ter sprake kan worden gebracht.<sup>60</sup> Hij onderzoekt hoe God bij mensen in de tegenwoordige situatie benoemd kan worden.. Omdat dat ook mijn doelgroep is bij mijn vraagstelling of een cursus iconen schilderen als catecheseproject kan worden gebruikt, zal ik van de theorie uit het boek van Bulckens gebruik maken.

Alvorens hij de mogelijkheden van geloofsleren nader onderzoekt, richt Bulckens zich eerst op het geloven zelf. En vraagt zich af wat ‘geloven’ in feite is.

Een samenvatting van zijn betoog over de ontleding van de geloofakte ziet er als volgt uit <sup>61</sup>:

- Geloof ontstaat door uitwendige geloofsgetuigenis b.v. prediking en inwendig door de Geest in ons hart.
- Geloof is volgens de Middeleeuwse theoloog Thomas van Aquino: ‘Een daad van het verstand, dat instemt met de goddelijke waarheid op bevel van de wil, die God beweegt door zijn genade.
- Geloof is een persoonlijke ervaring. De ervaring door God in Zijn Woord en andere tekenen aangesproken te zijn raakt de hele persoon van de mens.
- Geloof is een sociaal-ecclesiale activiteit. In de kerkgemeenschap horen we de – middelijke - getuigenis aangaande God.
- Het geloof is eschatologisch gericht, een belofte naar voltooiing van de schepping en de uiteindelijke openbaring van God.
- Geloof is een interpretatieve ervaring van Gods openbaring. Openbaring is pas openbaring als ze door de mensen wordt ervaren en ter sprake gebracht.

Geloven is volgens dit betoog een daad van Gods Geest in de geest van mensen. Maar ook zijn er factoren die ervoor zorgen dat mensen in geloof kunnen groeien zoals bijvoorbeeld:

---

<sup>59</sup> G. Dekker en H.C. Stoffels *Godsdienst en Samenleving*, Kampen 2001, 94 - 107

<sup>60</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 95-134

<sup>61</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 95-100

prediking, een geraakt worden, ontvankelijkheid, een gemeenschap en ervaring van Gods openbaring. Menselijke kanten waarop ook medegelovigen invloed kunnen hebben.

Juist deze menselijke kanten zorgen ervoor dat religieuze socialisatie noodzakelijk is, die bijdragen kan tot het ontwikkelen van een religieuze identiteit. De religieuze socialisatie is echter in onze cultuur niet meer vanzelfsprekend.

Samengevat noemt Bulckens hiervoor de volgende redenen<sup>62</sup>:

- Door secularisatie als gevolg van de modernisering waardoor het interpretatiekader om ervaringen te benoemen veelal verdwenen is.
- In de culturele evolutie van secularisering en levensbeschouwelijke pluraliteit kreeg religie een functionalistische definitie. Religie moest nut, een functie krijgen en het mysterie verdween.
- Religie werd breder dan godsdienst: van 'believe' (geloofsinhoud) naar 'faith' (geloven in het algemeen).
- Door de toegenomen verkerkelijking, als gevolg van de differentiëring van de samenleving, heeft de kerk een minder maatschappelijke rol. Zingevingvragen worden fragmentarisch en eclectisch gesteld en vooral door mensen die kerkelijk-religieus zijn.

Al deze factoren hebben tot gevolg gehad dat de religieuze communicatie, als onderdeel van de religieuze socialisatie, voor het christendom steeds meer afnam.

In de gedifferentieerde samenleving wordt geloof steeds meer een persoonlijke keuze. Deze keuze wordt vergemakkelijkt door het zelf ervaren van een transcendente werkelijkheid, dat ervoor zorgt, dat het geloof in God als zinvol wordt ervaren. De werkzaamheden van de hedendaagse catecheet bestaan eruit dat catechisanten weet hebben van vroegere en hedendaagse opgedane ervaringen met de God-van-de-bijbel, religieuze geloofservaringen, en die vervolgens samen brengen met verstandelijke catechese. Dan kan een 'persoonlijke' geloofsbelijdenis ontstaan<sup>63</sup>.

Omdat religieuze socialisatie niet meer vanzelfsprekend is probeert de hedendaagse catecheet, wiens doel het is, zoals we in par. 3.1 zagen, om aan te sluiten bij de wereld van de volwassene, religieuze ervaringen van mensen bespreekbaar te maken en vervolgens samen te brengen met verstandelijke catechese.

Wat is een religieuze ervaring en hoe ontstaat deze?

Maar wat zijn dat? Ervaringen met de God-van-de-bijbel? Religieuze ervaringen?

Kenmerkend voor een religieuze ervaring is, dat het gaat om een relatief zeldzaam verschijnsel, gecompenseerd door een sterke indruk die het verdere leven blijft. Een religieuze ervaring is cognitief (een interpretatie), affectief (gevoel, overgave) en objectief (de eigen persoon overstijgend).

De ervaring van de nabijheid van het transcendente, God zelf, is dus van het allergrootste belang voor de hedendaagse godsdienstige permanente vorming. Verstandelijk inzicht en doorleefde ervaring moeten elkaar aanvullen.

Schillebeeckx schrijft hierover: "Ik denk dat je alleen over God kunt spreken als het spreken met Hem voorafgaat"<sup>64</sup>. Zoals spreken met mensen alleen kan als men in elkaars nabijheid is, zo is ook spreken met God alleen mogelijk als Zijn nabijheid ervaren wordt. En pas als je met God hebt gesproken, Zijn nabijheid hebt ervaren, dan pas kun je spreken over God.

<sup>62</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 100-106

<sup>63</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 106-107

<sup>64</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 116

De hedendaagse catecheet dient situaties te creëren waarin mensen hun religieuze ervaringen kunnen delen omdat verhalen over religieuze ervaringen herkenning kunnen oproepen. Hierbij zal men ontdekken, dat het niet om iets uitzonderlijks gaat en moet de catecheet er rekening mee houden dat religieuze ervaringen van sterkte verschillen. Dit zal ertoe bijdragen, dat mensen hun ervaringen met elkaar willen delen.

Voor de catecheet is het belangrijk te weten hoe deze religieuze ervaringen tot stand komen<sup>65</sup>. Empirisch onderzoek heeft aangetoond, dat er altijd een religieus referentiekader aanwezig moet zijn. Zonder dat kan er geen betekenis worden gegeven aan de ervaring. Ervaren is namelijk altijd interpreterend waarnemen. Alleen met een religieus referentiekader, als je dus de woorden tot je beschikking hebt om een ervaring als godsdienstig te interpreteren, kun je een ervaring als religieus ervaren. Verder is er sprake van een keuze en heeft het daarom met een bepaalde interpretatie te maken.

Een religieuze ervaring is een optelsom van een ervaring + een religieus referentiekader + de keuze om het als een religieuze ervaring te zien. De keuze is mogelijk bij iedere mens als een aantal factoren wordt voldaan.

Bulckens noemt een drietal mogelijkhedenvoorwaarden om tot deze keuze te komen.<sup>66</sup>

- Aandachtshouding en ervaringsrijkdom

Het is nodig aandacht te hebben voor het wonderlijke, de rijkdom van ervaringen te willen zien. Deze aandachtshouding is te leren maar dit gaat moeilijk samen met onze hedendaagse postmoderne oppervlakkige cultuur. Maar de ervaringscatechese biedt kansen om diepte-ervaringen op te doen, in dit ervaringsleren kunnen menselijke en/of religieuze ervaringen verwerkt worden.

- Godsdienstig referentiesysteem

Door de secularisering kan het godsdienstig referentiesysteem verdwijnen. Als je de woorden en taal niet meer kent, kun je het niet benoemen en valt de ervaring weg.

Daarom is Rümke van mening dat godsdienstonderwijs in het basisonderwijs waarde heeft. De dan geleerde woorden krijgen in de loop van het leven betekenis.<sup>67</sup>

Ook Sundèn is van mening dat de bijbelverhalen doorgegeven moeten worden. Hij ziet de christelijk-bijbelse traditie als een 'rollensysteem'. Als men zich identificeert met een rol uit het bijbelverhaal, waarin God ook een rol heeft, is de ontmoeting in het verhaal makkelijker. De rol roept reacties op, er vindt een wisselwerkingplaats, het is makkelijker om God te ontmoeten.<sup>68</sup> In bijbelverhalen zien we mensen omgaan met God en God met mensen. Wanneer door iemand een rol uit een bijbelverhaal wordt overgenomen - bijvoorbeeld Abraham - , wordt ook de rol van de tegenspeler – God – opgenomen, dat wil zeggen de rol die God heeft ten opzichte van in dit geval Abraham. Hierdoor ervaart hij wat Abraham heeft ervaren en wat hij zelf van God kan verwachten.

Godsdienstonderwijs en bijbelverhalen kunnen een godsdienstig referentiesysteem ontwikkelen.

- Sociale omgevingsfactoren

De sociale omgeving dient gunstig te staan ten opzichte van religieuze ervaringen en het doorgeven van de traditie. Zonder groepservaring geen religieuze ervaring want geloof ontstaat omdat men God ontmoet in mensen. Maar de moderniteit heeft juist individualisering

---

<sup>65</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 117-132

<sup>66</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 119-130

<sup>67</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 123

<sup>68</sup> Ibidem

en privatisering van geloof tot gevolg. Hier ligt dus een taak voor de catecheet. Hij/zij moet werken aan groepsvorming waarin men gunstig staat tegenover religieuze ervaringen.

Aandachtshouding, referentiesysteem en sociale omgevingsfactoren kunnen er samen voor zorgen, dat het individu de ervaring als religieus ervaart. Dit z.g. attributieproces zorgt er voor, dat men daadwerkelijk een relatie legt tussen de menselijke ervaring en de religieuze zinduiding ervan.

Vervolgens is het de taak van de catecheet om de religieuze ervaringen in de groep bespreekbaar te maken, waardoor men zich er meer bewust van wordt. Het besef van deze doorleefde religieuze ervaring aangevuld met verstandelijk inzicht kan zorgen dat men het geloof in God als zinvol kan gaan ervaren.

### Samenvatting en conclusies:

In dit hoofdstuk heb ik in het kader van mijn onderzoek naar de mogelijkheden van een cursus iconen schilderen voor een catecheseproject het fenomeen catechese onderzocht.

Vanaf de begintijd van het christendom was er catechese, waarbij de vorm steeds afhankelijk was van de omstandigheden waarin de kerk(en) en de mensen zich bevonden.

Door de modernisering, een proces van eeuwen dat differentiatie, rationalisering, individualisering en domesticering inhoudt, zijn in de tegenwoordige tijd (de tijd waar mijn scriptievraag zich op richt) geloof noch leren over het geloof zo vanzelfsprekend meer als in het verleden.

Geloven is een gave van God, werking van Gods Geest, maar ook met menselijke kanten. De menselijke kanten zorgen ervoor dat religieuze socialisatie noodzakelijk is voor het ontwikkelen van een religieuze identiteit. Maar die religieuze socialisatie verloopt moeizaam in de huidige moderne westerse wereld, geloven wordt steeds meer een keuze. Deze keuze kan worden vergemakkelijkt door een religieuze ervaring mee te maken en/of weet te hebben van religieuze ervaringen van andere mensen.

Religieuze ervaringen zijn een optelsom van een diepte-ervaring + de aanwezigheid van een religieus referentiekader + de keuze om het als een religieuze ervaring te zien. Men kan tot deze keuze komen wanneer een drietal mogelijkhedenvoorwaarden aanwezig zijn: aandachtshouding en ervaringsrijkdom, een godsdienstig referentiesysteem en bepaalde sociale omgevingsfactoren

Vroegere of hedendaagse opgedane religieuze ervaringen in combinatie met verstandelijke catechese kunnen samen zorgen voor een persoonlijke geloofsbelijdenis. Het is de taak van de moderne catecheet om deze religieuze ervaringen in de groep bespreekbaar te maken, aangevuld met verstandelijk inzicht kan het geloof in God als zinvol ervaren worden.

Vanuit dit hoofdstuk kan ik de volgende conclusies trekken:

De geschiedenis van de catechese toont niet alleen dat er vanaf het vroege christendom een vorm van geloofsleren heeft bestaan. Maar ook dat die vorm in de loop de eeuwen afhankelijk was van de situatie waarin de kerk en de mensen zich bevonden.

Geloven heeft naast theologische ook menselijke kanten. Daarom is voor groeien in geloof het geloofsleren, catechese, onontbeerlijk.

De hedendaagse catecheet heeft een dubbele taak: het doen beseffen van opgedane religieuze ervaringen en het aanbieden van verstandelijk inzicht in het geloof.

## Hoofdstuk 4

### Kan een cursus iconen schilderen een vorm van catechese zijn?

Na mijn bestuderingen van het fenomeen icoon en de mogelijkheden van catechese in de huidige tijd kom ik nu bij mijn scriptievraagstelling: ‘Kan een cursus iconen schilderen als catechesevorm gebruikt worden?’

#### 4.1 Iconen zijn catechese

‘Iconen zijn verkondiging in kleur en lijn. Zoals ook een preek verkondiging is maar dan in woord en taal.’ Dit is volgens J. Meijer CSsR, de al eerder benoemde archimandriet, zeker de opvatting van de oosterse kerken, speciaal de Byzantijnse traditie<sup>69</sup>.

En omdat verkondiging een vorm van catechese is, zijn dus iconen op zich al catechese. Daarvan was men door de eeuwen heen al overtuigd. De kerkvaders van de zesde eeuw betoogden dat afbeeldingen nuttig didactisch materiaal voor de ongeletterde christenen konden zijn. En de al eerder genoemde verdediger van de iconen patriarch Nikeforus was van mening, dat het beeld zelfs sterker is dan het woord, heeft het zien voorrang op het horen<sup>70</sup>. Maar ook tegenwoordig is men ervan overtuigd dat iconen een verkondigende functie hebben. Meijer wijst hierop als hij de reden van de wijding van iconen verklaart. De wijding is niet om er een soort heilig voorwerp van te maken maar het is als het ware de erkenning dat de icoon terecht beantwoordt aan het gevierde, het verkondigde en het beleefde evangelie.<sup>71</sup>

Van de in par. 2-6 genoemde iconostase, de iconenwand in de orthodoxe kerk, wordt in de Christelijke Encyclopedie geschreven dat hij de heilsgeschiedenis uitbeeldt en tevens catechese voor het volk is. En J. Verdonk zei tijdens ons gesprek: “Ik ben een theoloog die iconen leert schilderen en zo evangeliserend bezig is”<sup>72</sup>.

Gezien al deze uitspraken maar ook door het karakter van iconen, namelijk verwijzend naar Christus in wie God zich openbaarde, kunnen iconen op zich als catechese worden beschouwd. Via iconen vindt geloofscommunicatie plaats, ze brengen God ervaarbaar ter sprake.

#### 4.2 Is iconen schilderen catechese?

In de gespreksnota ten behoeve van het Landelijk Pastoraal Overleg van 22 – 24 maart 1991 wordt catechese volgens de volgende definitie omschreven:

“Katechese is geloofsopvoeding van kinderen, jonge mensen en volwassenen, vooral door het onderricht van de christelijke leer dat meestal op samenhangende en systematische manier wordt gegeven, met de bedoeling de gelovigen in te wijden in de volheid van het christelijk leven”<sup>73</sup>.

Deze definitie van catechese komt niet overeen met de doelstelling van de deelnemers aan de iconenschildercursus. Zij beoogden namelijk geen catechese. Uit de enquête, die ik bij aanvang van de cursus bij S. Koopman mocht afnemen kwam naar voren dat het doel voor

<sup>69</sup> J. Meijer Iconen schilderen – Meer dan een hobby, *Pokrof* (2004) 3, 1-3

<sup>70</sup> A.J. v.d. Aalst *Gebed in beelden* Baarn 1991, 19

<sup>71</sup> J. Meijer Iconen schilderen – Meer dan een hobby, *Pokrof* (2004) 3, 1-3

<sup>72</sup> J. Verdonk Interview Amsterdam 14 november 2007

<sup>73</sup> Katechese in de parochie *Een-twee-een*, 20 (1992) 6, 15



iedereen was om te leren hoe zelf een icoon te schilderen. Voor een groot deel van de groep was het ook om mensen te ontmoeten en een nieuwe hobby te krijgen. De meesten waren wel benieuwd naar de diepere achtergrond van iconen maar minder dan de helft verwachtte een cursus die vergelijkbaar was met andere cursussen waar je iets kunt leren over kerk en geloof. En hoewel de cursus van G. Hüsstege gegeven wordt in een voormalig klooster waar de omstandigheden verdieping mogelijk maken, mede omdat ieder dag begonnen wordt met een eucharistie, willen de cursisten toch vooral de techniek verbeteren, minder 'profaan' leren schilderen en een enkeling komt uit nieuwsgierigheid<sup>74</sup>. De doelstelling van de cursisten was niet om onderricht te krijgen om op samenhangende en systematische wijze ingewijd te worden in de volheid van het christelijk leven. Hieruit volgt, dat hoewel iconen op zich catechese zijn, het schilderen ervan niet automatisch catechese is, althans niet volgens de eerder genoemde omschrijving.

Met Paulus (Rom.3: 21) wil ik hier schrijven 'Maar nu', want net als bij Paulus komt er ook hier iets geheel nieuws. Maar nu, wanneer de uitslagen van de eindenquête binnen zijn, is er blijkbaar toch iets gebeurd met een aantal van de cursisten.

Men voelt zich versterkt door het geloof, is geraakt door het schilderen. Er wordt gesproken over een proces, een groei in de religieuze identiteit, een verdieping van de geloofsbeleving, een innerlijke rijping. En ook de geloofskennis is vergroot.

Menig catecheet zou in zijn handen knijpen wanneer bij een evaluatie deze resultaten naar voren zouden komen!

#### 4.3 Kan iconen schilderen dan toch catechese zijn?

In hoofdstuk 3 beschreef ik in de inleiding hoe geloofsleren tegenwoordig op verschillende manieren gebeurt. Gezien de resultaten van de cursus iconen schilderen rijst de vraag op of binnen deze groep waar het doel het leren schilderen van een icoon is, toch catechese kan plaatsvinden.

In het voornoemde hoofdstuk kwam duidelijk naar voren dat de vorm van catechese door de eeuwen heen aan de bestaande situatie werd aangepast. En ook dat men zich in de twintigste eeuw ervan bewust werd dat er voor catechese naast theologische ook menselijke factoren een rol spelen. Dat geloven een daad van genade van God is die door menselijk handelen gestalte krijgt. Bulckens ziet de combinatie van verstandelijke catechese en vroegere of hedendaagse opgedane religieuze ervaringen als uitgangspunt voor een persoonlijke geloofsbelijdenis. In de westerse gesecculariseerde samenleving speelt dus het bespreekbaar maken van de religieuze ervaringen een belangrijke rol bij de catechese<sup>75</sup>. Wellicht is hier een aanknopingspunt met de cursus iconen schilderen.

Een aantal van de geënquêteerde cursisten spreekt namelijk min of meer over een religieuze ervaring hoewel ook een aantal dat niet doet. Onder deze laatste categorie vallen diegenen die de techniek van het iconen schilderen willen leren en een cursist met kunsthistorische interesse. Het kan zijn dat zij minder ervaren of niet voldoen aan de mogelijksvoorwaarden die Bulckens in zijn boek noemt om de ervaring als een religieuze ervaring te interpreteren. Daarentegen zegt Verdonk over deze 'technici' dat zij soms tot nadenken komen maar dit verzwijgen. Tot nadenken komen omdat zij er een langere periode mee bezig zijn in deze cursistengroep waardoor zij interesse krijgen voor de achtergrond van

---

<sup>74</sup> D. Roosendaal 'Iconen van 'puur goud', *Pokrof* (2004) 3, 4-6

<sup>75</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 95-134

de iconen<sup>76</sup>. Dit nadenken over de iconen en hun achtergrond kan een beginnende vorm van catechese zijn.

Maar een aantal cursisten spreekt dus wel over een religieuze ervaring. Niet alleen de geënquêteerden maar ook de cursisten van Hüsstege getuige de uitspraak van een van hen: “Een icoon is meer dan een schilderij. Je bent met God bezig. Schilderen is mediteren. Daarom is het fijn om het een aantal dagen te doen. Het is tot rust komen bij God”<sup>77</sup>. En Hüsstege beschrijft hoe zelfs in zoiets technisch als de techniek van iconen schilderen een bepaalde religieuze ervaring ligt. Bijvoorbeeld hoe uit de chaos van de kleuren door elkaar een nieuwe kleur ontstaat. Doet dit niet sterk denken aan Genesis 1? En verderop zegt hij dat rood staat voor het goddelijke, groen voor het aardse en dat uit de vermenging een nieuwe kleur ontstaat: het goddelijke komt het menselijke bestaan delen. Naar mijn mening is dit een prachtig voorbeeld van in beeldtaal het religieuze benoemen.

Tenslotte zegt een van zijn cursisten: “Het feit dat je op zo’n klein vlak werkt, zorgt ervoor dat je echt met jezelf en vanuit jezelf aan het schilderen bent. Het is alsof je een geboorte meemaakt”<sup>78</sup>. Het wonder van de icoon als het wonder van een geboorte, waar het werk van mensen en het werken van God bij elkaar komen.

Deze uitspraken tonen, dat ook de cursisten van Hüsstege tijdens de cursus religieuze ervaringen opdoen.

Tenslotte wil ik nog wijzen op dat wat theoloog en iconenschilder Verdonk vertelde in het interview. De religieus gemotiveerde mensen willen proeven, willen kennis maken met het mysterie. Een van zijn cursisten heeft hem eens toevertrouwd dat iconen schilderen net bidden is. Op mijn vraag of hij iconen schilderen als een vorm van catechese ziet antwoordde Verdonk: “De kerk zegt dat in een icoon het evangelie zit. In de informatie en het schilderen zit catechese. Maar een icoon moet werken”<sup>79</sup>.

Uit het voorgaande kan de conclusie getrokken worden dat volgens de cursisten en dan vooral diegenen met een religieuze interesse de cursus meer is dan het leren schilderen van iconen. Het is duidelijk dat men bepaalde ervaringen ondergaat, die toegeschreven kunnen worden aan religieuze ervaringen. Met deze religieuze ervaringen als uitgangspunt kan het geloof bespreekbaar worden gemaakt, zich verdiepen en kan een innerlijke rijping ontstaan en een groei van de religieuze identiteit. Het schilderen van iconen kan dus catechese inhouden!

#### 4.4 Het definiëren van catechese

Het schilderen van iconen kan dus catechese inhouden. Niet precies volgens de eerder genoemde definitie waarin wordt gesproken over geloofsopvoeding vooral door het onderricht van de christelijke leer, samenhangend en systematisch met als bedoeling de gelovigen in te wijden in de volheid van het christelijk leven.

Ik heb twee keer een cursusdeel bij S. Koopman mogen bijwonen dus ik kan uit ervaring spreken wanneer ik zeg dat het onderricht, hoewel wel samenhangend en systematisch, op de eerste plaats gericht is op het schilderen van iconen en niet op de christelijke leer. En ook dat het doel niet is om de gelovigen in te wijden in de volheid van het christelijk leven; het doel is om een icoon te leren schilderen.

---

<sup>76</sup> J. Verdonk Interview, Amsterdam 14 november 2007

<sup>77</sup> D. van Roosendaal ‘Iconen van puur goud’, *Pokrof* (2004) 3, 4-6

<sup>78</sup> D. van Roosendaal ‘Iconen van puur goud’, *Pokrof* (2004) 3, 4-6

<sup>79</sup> J. Verdonk Interview, Amsterdam 14 november 2007

Maar wanneer het resultaat in ogenschouw genomen wordt zoals die hierboven en aan het eind van paragraaf 4.2 duidelijk naar voren kwam, kan het leren schilderen van iconen wel degelijk catechese inhouden. Dit zou betekenen dat deze omschrijving enige aanvulling behoeft en dan vooral gericht op de menselijke kant die bij de tegenwoordige catechese niet mag ontbreken. Want dat geloven en leren over geloven een menselijke kant heeft is wel naar voren gekomen in hoofdstuk 3, waar ik het fenomeen catechese heb bekeken.

Het is J. van der Vloet die pleit voor een grotere diversiteit van catechese.<sup>80</sup> Dit past in de postmoderne tijd waarin volgens Lyotard de grote verhalen hebben afgedaan en ruimte is voor meerdere interpretaties<sup>81</sup>. Van der Vloet haalt in zijn boek *A. Fossion* aan die schrijft over catechese aan volwassenen. Een leeftijdsgroep die vaak betrekking heeft op de iconenschildercursisten; de enquête wijst bijvoorbeeld uit dat iedereen ouder dan 40 jaar is. Fossion pleit voor een volwassenencatechese die vertrekt vanuit de eigen ontplooiing van de volwassen mens; ze is in deze zin een initiatie, dat zij de mens oproept tot een 'tot zichzelf gaan'. De volwassene zoekt naar het beste in zichzelf en daar is het dat hij Christus kan ontmoeten. De volwassenencatechese zal dus minder doctrineel dan verhalend en 'voorstellend' zijn, daarbij is het is tevens een echte symboolcatechese, omdat ze probeert mensen de taal te geven tot communicatie met God<sup>82</sup>.

Deze onderdelen van de volwassenencatechese: 'eigen ontplooiing, tot zichzelf gaan, verhalend, voorstellend, symboolcatechese' passen mijns inziens heel goed bij catechese in de vorm van iconen schilderen.

Maar catechese heeft ook nog een ander aspect dat ik in de definitie niet ben tegengekomen. Want het systematische onderricht geven in de christelijke leer staat mijns inziens ver van het mysterie van het geloof.

Dat een mysterie moeilijk uit te leggen is, zag de Griekse filosoof Plato al in. Hij schrijft over Socrates en de Grotparabel. Dat wat zich buiten de grot bevindt wordt als niet-werkelijk ervaren en kan niet eenvoudig uitgelegd worden. Zelfs voor een wijs mens is het onmogelijk om de waarheid mee te delen. Hij kan wel leiden naar het licht maar de volle waarheid kan nog niet verdragen worden.

Paulus schrijft over dit onderwerp in 1 Cor.3:1-2 'En ik, broeders, kon niet tot u spreken als tot geestelijke mensen, maar slechts als tot vleselijke, nog onmondigen in Christus. Melk heb ik u gegeven, geen vast voedsel, want dat kondt ge nog niet verdragen'.

Daarom was in de eerste vier eeuwen van het christendom de *disciplina arcani* het gangbare leermodel: over mysteries spreek je niet maar zwijg je. Eerst ervaren dan pas woorden anders pleeg je verraad aan het mysterie en de werking van de Geest. Pas na de doop kregen de catechumenen mystagogische catechese.

Pas in latere eeuwen, vooral na de Reformatie werd het geloof een kenleer. Bij protestanten en katholieken werd de catechismus geïntroduceerd. Tot voor het Tweede Vaticaans Concilie was men sterk gericht op de uitleg van de aan de hiërarchische kerk toevertrouwde geloofswaarheden. Maar het streven naar herbronning van dit concilie houdt tevens een omgaan met de mysteries van het geloof uit de tijd van het vroege christendom in en staat dus in contrast met: "geloofsopvoeding van kinderen, jonge mensen en volwassenen, vooral door het onderricht van de christelijke leer dat meestal op samenhangende en systematische manier wordt gegeven, met de bedoeling de gelovigen in te wijden in de volheid van het christelijk leven". Na het Tweede Vaticaans Concilie komt er weer ruimte voor het mysterie.

---

<sup>80</sup> J. v. d. Vloet *Meegaan om te zien. Godsdienstpädagogie op nieuwe wegen*, Kampen 2002, 297-298

<sup>81</sup> J.F. Lyotard *Het postmoderne weten. Een verslag*, Kampen 1987, 26

<sup>82</sup> J. v. d. Vloet *Meegaan om te zien. Godsdienstpädagogie op nieuwe wegen*, Kampen 2002, 297-298

Kort samengevat: Definiëren van catechese in de westerse geseculariseerde wereld voor deze tijd vraagt om aandacht voor het menselijk aspect van geloven (Bulckens), voor een diversiteit van catechese (v.d. Vloet) en voor ruimte geven aan het mysterie van het geloof. Drie aspecten waarbij het ervaren voorrang krijgt op woorden. Zo kan een definitie van catechese ontstaan die past in deze tijd en kan aansluiten bij de soort catechese die iconen schilderen inhoudt.

#### Samenvatting en conclusies:

Dit hoofdstuk had tot doel te onderzoeken of iconen schilderen een vorm van catechese kan zijn.

Hoewel iconen door hun verkondigend karakter op zich catechese zijn, is mijn eerste conclusie dat het leren schilderen ervan niet tot doel heeft om onderricht in de christelijke leer te geven. Toch blijken vooral de cursisten met een religieuze motivatie het schilderen te ervaren als een groei in hun geloof.

Wanneer catechese wordt gezien als een systematische en samenhangende onderricht van de christelijke leer met het doel inwijden in de volheid van het christelijk leven, kan iconen schilderen niet gezien worden als catechese.

Wanneer echter een diversiteit van catechese mogelijk is, iets wat past in de huidige postmoderne tijd, waarbij ook aandacht is voor het menselijke aspect en het mysterie van het geloof kan de conclusie getrokken worden, dat een cursus iconen schilderen een vorm van catechese kan zijn.

Mijn conclusie uit dit hoofdstuk is, dat catechese van deze tijd geloofsleren is wanneer rekening wordt gehouden met het menselijk aspect van geloven, het mysterie van het geloof en de diversiteit van catechese. Dit zijn aspecten die alles te maken hebben met de situatie waarin kerk en mensen zich nu bevinden.

Na deze conclusie die eigenlijk al het antwoord op mijn scriptievraag is, rest nog de vraag waarom men juist deze kunst uit de oosterse kerken als catechese van de westerse kerk zou gaan gebruiken. En hoe moet dat gebeuren? Zijn er nog punten die aandacht vragen?

## Hoofdstuk 5

### Iconen schilderen als een catecheseproject in de parochie

In het vorige hoofdstuk ben ik tot de conclusie gekomen dat een cursus iconen schilderen een vorm van catechese kan zijn. Maar eigenlijk is het opmerkelijk, dat in West Europa met zijn traditioneel rooms-katholicisme en protestantisme zoveel iconen schildercentra zijn ontstaan. Tenslotte is de iconografie eigen aan de oosters orthodoxe kerken.

#### 5.1 Waarom tegenwoordig en in West Europa iconen schilderen?

De huidige postmoderniteit kan debet zijn aan deze interesse voor de oosterse iconen. Er heerst een besef dat de moderne rationaliteit aan de basis heeft gestaan van wat fout ging in de twintigste eeuw. Dit heeft de scepsis voor de grote verhalen tot gevolg gehad<sup>83</sup>. In de postmoderne cultuur betwijfelt men of er één ware zingeving mogelijk is. Hierdoor is openheid ontstaan naar andere zingevingen, ook naar de oosters orthodoxe kerk met haar traditionele iconen.

Het gaat nu om de kleine verhalen van het individu. Iedereen is verschillend en er is daarom verdraagzaamheid en ruimte voor veelheid. Waarbij de individualisering het einde betekent van de vast omschreven 'ik' die traditionele waarden zonder discussie aannam.

En waar de moderniteit met zijn nadruk op de rede de wereld probeerde te ont-toveren, strijd voerde tegen mysterie en magie, mag in de postmoderne wereld het mysterie er weer zijn<sup>84</sup>. In de postmoderne wereld mag het mysterie weer zijn omdat de werkelijkheid niet echt uitgebeeld kan worden.

Dus de postmoderniteit kenmerkt zich door pluraliteit: niet de ene ongedeelde waarheid maar fragmenten waarbij voor het individu niets echt vaststaat en waar plaats is voor het mysterie. Dit betekent ruimte voor iconen of misschien juist ruimte voor iconen van een andere, want oosters orthodoxe kerk. Omdat er verdraagzaamheid is, het individu niet vastzit aan traditionele waarden en omdat het mysterie er weer mag zijn, ook het mysterie van de iconen die gerechtvaardigd worden door het mysterie van de incarnatie waarin God zichzelf heeft geopenbaard.

Daarbij komt dat in de moderne wereld, die overladen is met informatie, de non-verbale expressie van de icoon van extra betekenis kan zijn en nieuwe mogelijkheden opent voor het christelijk getuigen.

Voor al omdat die wereld toch al beheerst wordt door een beeldcultuur. Mensen willen snel en veel ervaren maar woorden hebben tijd nodig om de zin ervan te ontvouwen terwijl beelden er gelijktijdig zijn<sup>85</sup>. En was het niet zo, dat al in de 9<sup>e</sup> eeuw door Nikeforus gezegd werd: "Beter dan het woord voert het zien tot het geloof, omdat een door schouwing verkregen overtuiging duidelijker is"<sup>86</sup>?

Tenslotte kan de interesse voor het schilderen van iconen ook nog met de leeftijd van de cursisten te maken hebben. Uit de enquête blijkt namelijk dat men over het algemeen wat ouder is: de helft is tussen de 40 en de 60 jaar en de overigen boven de 60 jaar. Volgens de religieuze ontwikkeling zoals de Amerikaanse theoloog Fowler die beschrijft bevindt deze

<sup>83</sup> J.F. Lyotard *Het postmoderne weten. Een verslag*, Kampen 1987, 26

<sup>84</sup> Dekker G. en Stoffels C. *Godsdienst en Samenleving*, Kampen 2005, 111

<sup>85</sup> A.J. van der Aalst *Gebed in beelden*, Baarn 1991, 28

<sup>86</sup> Nicephorus *Apologeticus pro s.s. imaginibus*, PG 100, 534-850 Vgl. P.J. Alexander *The Patriarch Nicephorus of Constantinople* Oxford 1958 VGL. A.J. van der Aalst *Gebed in beelden*, Baarn 1991, 19

leeftijdsgroep zich in het stadium van de Conjunctive Faith (vanaf de vroege middelbare leeftijd). Dit stadium heeft als kenmerken: 'Het stilstaan bij tegenstellingen, het accepteren van paradoxen, het inzicht dat er verscheidene interpretaties van de werkelijkheid mogelijk zijn. Er ontstaat een tweede naïviteit: het mythische en imaginerende krijgt opnieuw een plaats in het wereldbeeld'<sup>87</sup>.

De cursisten bevinden zich dus in een stadium van hun leven waarin ze oog hebben voor het feit dat er meerdere interpretaties van de werkelijkheid zijn. Dit wordt nog versterkt door de individualisering waardoor traditionele waarden niet zonder meer worden aangenomen dus het verschil tussen het oosterse en het westerse christendom hoeft voor hen geen beletsel te zijn om iconen te gaan schilderen. Daarbij komt dat de tweede naïviteit, die bij dit stadium hoort, aansluit bij het postmoderne gevoel van ruimte voor het mysterie. Redenen genoeg om ervoor te zorgen dat iconen schilderen geen beletsel hoeft te zijn maar juist zal uitnodigen tot verdere ontwikkeling van hun geloof.

Kort samengevat: de westerse postmoderniteit met zijn individualisme, zijn kernmerkende verdraagzaamheid en ruimte voor het mysterie biedt plaats aan iconen van de oosterse kerken. Daarbij kan de non-verbale expressie van die iconen nieuwe mogelijkheden bieden voor het christelijk getuigen. Deze combinatie van factoren biedt dus mogelijkheden voor het traditioneel oosterse iconen schilderen in de westerse wereld, zeker voor mensen die zich bevinden in het religieuze stadium van de Conjunctive Faith.

## 5.2 Iconen schilderen als een catecheseproject in de parochie

Bij mijn onderzoek naar de mogelijkheid van iconen schilderen als een catecheseproject ben ik in de voorgaande hoofdstukken tot de volgende conclusies gekomen.

- Mensen gaan iconen schilderen vanuit een technische, kunsthistorische of religieuze interesse waarbij vooral in de laatste categorie sprake is van een merkbare verdieping van de geloofsbeleving.
- Iconen zijn onderdeel van de oosters orthodoxe kerken. Ze maken het goddelijke zichtbaar in het aardse. Dit wordt gerechtvaardigd door de incarnatie waarin God is doorgebroken in de wereld. Naast deze officiële leer ervaart het volk in de iconen een bovennatuurlijke kracht en geven ze een gevoel van verbondenheid en identiteit.
- Catechese is geloofsleren dat net zo oud is als het christendom zelf. De vorm ervan is altijd afhankelijk geweest van de situatie waarin de kerk zich bevond. In de huidige geseculariseerde wereld waarin religieuze socialisatie niet meer vanzelfsprekend is kan God ervaarbaar ter sprake worden gebracht wanneer naast theologische ook menselijke factoren aandacht krijgen, juist omdat aan geloven veel menselijke kanten zitten.
- Iconen op zich zijn verkondiging dus catechese. Hedendaagse catechese vraagt om diversiteit waar plaats is voor enerzijds het menselijk aspect van geloven en anderzijds het mysterie van het geloof. Juist in de huidige postmoderne tijd met zijn pluraliteit, waar de moderne grote verhalen hebben afgedaan en plaats hebben gemaakt voor meerdere fragmenten en waar ruimte is voor het mysterie kan het schilderen van iconen met hun non-verbale expressie een vorm van catechese zijn. Vooral mensen in het stadium van de Conjunctive Faith kunnen hiervoor openstaan

---

<sup>87</sup> J. Pieper *Godsdienst en sociale wetenschappen 1 Godsdienstpsychologie*, Kampen 1990, 42

Eigenlijk kan hier dus al de conclusie getrokken worden, dat een cursus iconen schilderen een vorm van catechese kan zijn. Maar intussen is ook duidelijk geworden, dat dit niet zonder meer gesteld kan worden. Wanneer in een parochie het besluit wordt genomen om een cursus iconen schilderen aan te bieden, waarbij de doelstelling niet alleen het schilderen maar ook catechese is, zijn er enige punten die de nodige aandacht vragen.

### 5.3 Aandachtspunten voor een parochie waar men iconen schilderen aan wil bieden als een catecheseproject.

Omdat catechese naast theologische ook menselijke kanten heeft verdient het aanbeveling ook dit laatste de nodige aandacht te geven. Want verstandelijke catechese en weet hebben van religieuze ervaringen kunnen samen zorgen voor een ‘persoonlijke’ geloofsbelijdenis. Bulckens noemt mogelijkhedenvoorwaarden om een ervaring als een religieuze ervaring te interpreteren. Zijn deze mogelijkhedenvoorwaarden aanwezig tijdens een cursus iconen schilderen?

#### - Aandachtshouding en ervaringsrijkdom

Dit vraagt om aandacht hebben voor het wonderlijke, de rijkdom van ervaringen willen zien. Tot nu toe heb ik mijn informatie verzameld onder cursisten die zich in het stadium van de Conjunctive Faith bevinden, wat betekent dat zij open staan voor het mythische en imaginatieve, het wonderlijke en iconen kunnen hen dat bieden. Daarbij komt dat ervaringscatechese, als bijvoorbeeld het iconen schilderen, hen kansen biedt om diepte-ervaringen op te doen.

#### - Godsdienstig referentiesysteem

Zijn er in de geseculariseerde wereld waar religieuze socialisatie niet meer vanzelfsprekend is nog mogelijkheden voor het doen ontstaan van een godsdienstig referentiesysteem?

Voor het iconen schilderen verdient hier het ‘rollensysteem’ van de christelijk-bijbelse traditie de aandacht (Sundèn)<sup>88</sup>. Door het langdurig werken aan de icoon kan de cursist zich gaan identificeren met de afgebeelde, diens rol in het bijbelverhaal gaan overnemen en omdat God in dit verhaal ook een rol heeft, kan Hij gemakkelijk ontmoet worden.

Daarentegen zou een iconen schilderproject op de basisschoolleeftijd een mogelijkheid kunnen zijn om de woorden te leren die in de loop van het leven betekenis kunnen krijgen (Rümke). Kinderen van die leeftijd zitten in het stadium van de Mythic Literal Faith (Fowler): “De verhalen uit de religieuze gemeenschap worden overgenomen, waarbij de eigen fantasiewereld wordt opgegeven, en geven richting aan het leven”<sup>89</sup>. Door het iconen schilderen en het met elkaar er over praten kan bij hen een godsdienstig referentiesysteem ontstaan.

Hieruit kan de conclusie getrokken worden dat door het leren iconen schilderen zich een godsdienstig referentiesysteem kan ontwikkelen.

#### - Sociale omgevingsfactoren

In de huidige geïndividualiseerde en geprivatiseerde maatschappij kan de groep waarin samen iconen worden geschilderd een veilige plaats bieden om het religieuze te ervaren: geloof ontstaat omdat men God ontmoet in mensen. In deze groep is de geloofwaardigheidsstructuur over het algemeen groter dan in de moderne buitenwereld.

<sup>88</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 123

<sup>89</sup> J. Pieper *Godsdienst en sociale wetenschappen 1 Godsdienstpsychologie*, Kampen 1990, 42

Nu kan gesteld worden, dat de mogelijkheden voorwaarden, zoals Bulckens die beschrijft teneinde een ervaring te gaan interpreteren als een religieuze ervaring, aanwezig zijn in een groep cursisten die gaan iconen schilderen. Zoals we eerder zagen (par. 3.3) dient de hedendaagse catecheet situaties te creëren waarin mensen hun religieuze ervaringen kunnen delen omdat verhalen over religieuze ervaringen herkenning kunnen oproepen. Hierbij zal men ontdekken, dat het niet om iets uitzonderlijks gaat en moet de catecheet er rekening mee houden dat religieuze ervaringen van sterkte verschillen. Dit zal ertoe bijdragen, dat mensen hun ervaringen met elkaar willen delen.

Over dat 'situaties creëren' wil ik hier het volgende toevoegen:

Iconenschilder G. Hüsstege geeft les in een klooster waar vieringen worden gehouden, stemmige muziek wordt gespeeld en rust is. Een klooster is geen voorwaarde om een cursus te doen slagen zoals doorklinkt in de antwoorden van de cursisten van S. Koopman, die spreken over een sfeer van stilte, een meditatie en waar ook de uitstraling van de iconen die in het atelier hangen wordt genoemd.

Wanneer men in een parochie met zorg de schildersruimte inricht kan dat een nog beter resultaat tot gevolg hebben waardoor de groei in geloven een nog beter resultaat kan krijgen.

#### 5.4 Iconen schilderen als catechese

Wanneer het doel van de cursus naast het iconen schilderen ook catechese is, wordt het de taak van de cursusleider om die ervaringen in de groep communicatief te maken. In te gaan op de veranderingen, die de cursisten hebben ervaren, ze te laten inwerken en ze laten afvragen wat ze te zeggen hebben. Hierbij dient hij/zij geen grote inleidingen te houden maar kan hij zijn kennis gebruiken om inzicht te verschaffen en eventueel ter afronding te verwijzen naar aanvullende informatie. Wel is het mogelijk de eigen zoektocht te beschrijven en in het catecheseproces ook zelf mee te groeien.

Maar altijd zal zijn/haar taal, om zinvol te zijn, overeenkomsten moeten hebben met de ervaringen van de cursisten.

Over God spreken kan niet in rationele, empirische termen gesproken worden<sup>90</sup>. Over God kan alleen in beelden gesproken worden omdat God in een andere werkelijkheid is. Catechese, God ter sprake brengen kan daarom alleen in beelden.

Dit versluiert spreken in beeldtaal, zo goed passend bij catechese, past ook bij het wezen van de iconen. Want zoals beeldtaal versluiert spreken over God is in beelden die naar God verwijzen zo zijn iconen beelden die naar Christus, het beeld van God, verwijzen. Daarbij komt, zoals we al eerder zagen, dat ook het schilderen op zich veel symboliek kent en dus alleen in beeldtaal kan worden uitgelegd. De cursusleider kan bij iconen schilderen het mysterie van het geloof voldoende tot zijn recht laten komen.

Wanneer aan deze voorgaande voorwaarden wordt voldaan kan er sprake zijn van hedendaagse catechese: geloofsleren waarbij verstandelijke geloofsbelijdenis en religieuze ervaringen samenkomen en geloof kan ontstaan en groeien.

#### 5.5 De doelgroep van deze catechese

Na de conclusie dat een cursus iconen schilderen onder bepaalde voorwaarden als catechese opgevat kan worden heb ik tot besluit nog een aantal opmerkingen over de doelgroep.

---

<sup>90</sup> J. v. d. Vloet *Meegaan om te zien. Godsdienstpedagogie op nieuwe wegen*, Kampen 2002, 76



Allereerst lijkt het me vanzelfsprekend, dat in de uitnodiging voor deze cursus naar voren komt dat er twee doelstellingen zijn namelijk iconen schilderen en catechese.

De doelgroepen kunnen juist in deze postmoderne tijd heel divers zijn. In het voorgaande heb ik al geschreven over volwassenen die in het stadium van Conjunctive Faith open zullen staan voor deze vorm van catechese.

Maar ook kinderen van de basisschoolleeftijd, in het stadium van de Mythic Literal Faith<sup>91</sup> (par. 5.3), kunnen tot de doelgroep behoren. Bijvoorbeeld zij die zich voorbereiden op de eerste heilige communie of het heilig vormsel en zo de woorden kunnen leren die in de loop van hun leven betekenis kunnen krijgen (Rümke)<sup>92</sup>. Uiteraard wordt de begeleiding aan hun leeftijd aangepast.

Ook voor andere sacramentencatechese is iconen schilderen mogelijk. Ouders die zich voorbereiden op de doop van hun kind en zich bezig houden met de vraag waarom zij hun kindje laten dopen kunnen in iconen schilderen het zinvolle van het geloof – opnieuw – gaan ervaren. Alsmede voor hen die zich voorbereiden op hun huwelijk. Volgens de geloofsstadia van Fowler bevinden deze over het algemeen jongvolwassenen zich in het stadium van de Individuate Reflective Faith. Dit houdt in dat de eigen opvattingen aan een kritische reflectie onderworpen kunnen worden wat leidt tot het maken van expliciete levenskeuzes.<sup>93</sup> Omdat de huwelijks- en doopvoorbereidingscatechese vaak een hernieuwde kennismaking met het geloof inhouden, kan men dat wat men bij het iconen schilderen ervaart meenemen bij het maken van die levenskeuzes.

Aldus kan een cursus iconen schilderen een vorm van catechese bieden voor vele groepen in de parochie.

Maar ook zou de parochie over de eigen grenzen kunnen kijken en de cursus aanbieden aan iedereen die belangstelling heeft. Tenslotte was de oproep van Jezus van Nazareth om overal de blijde boodschap te verkondigen niet alleen voor zijn leerlingen bedoeld. Ook wij mogen ons erdoor aangesproken voelen.

Dit betekent bijvoorbeeld voor de cursus iconen schilderen ook voor de klasgenootjes die niet hun eerste heilige communie of vormsel doen. En bij de doelgroep van de volwassenen naast de religieus gemotiveerde mensen ook voor diegenen met een technische of kunsthistorische interesse. Tenslotte mogen we ervan uitgaan, dat zij weten dat het gaat om een christelijke expressie en kunnen zij door het voor een langere periode eraan werken interesse krijgen voor de achtergrond en tot nadenken komen.

Catechese is een proces van leren, geloofsleren. En aan de uitspraak van Verdonk “In de informatie en het schilderen zit catechese maar een icoon moet werken” zou ik willen toevoegen: “En daarvoor zijn naast Gods genade mensen nodig”.

### Samenvatting en conclusies

Kort samengevat: in dit hoofdstuk is gebleken dat het iconen schilderen van de oosters kerken goed kan passen in de westerse postmoderne wereld. Toch kan het niet zonder meer als catecheseproject op de agenda worden gezet.

De hedendaagse catechese dient erop gericht te zijn om religieuze ervaringen bespreekbaar te maken, waarbij de keuze om ervaringen te zien als religieuze ervaringen afhangt van een aantal mogelijkhedenvoorwaarden. Hieraan blijkt de iconen schildercursus te kunnen voldoen.

---

<sup>91</sup> J. Pieper *Godsdienst en sociale wetenschappen 1 Godsdienstpsychologie*, Kampen 1990, 42

<sup>92</sup> J. Bulckens *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 123

<sup>93</sup> J. Pieper *Godsdienst en sociale wetenschappen 1 Godsdienstpsychologie*, Kampen 1990, 42

De catecheet, die hier de taak heeft om deze ervaringen bespreekbaar te maken, dient vooral ondersteunend te zijn, inzichten verschaffend, sprekend in beeldtaal die inherent aan catechese en iconen is.

De doelgroepen kunnen bij de volwassenen- en de sacramentencatechese gevonden worden. Daarnaast kunnen ook de niet-katholieke klasgenootjes of mensen met een technische of kunsthistorische interesse tot de doelgroep gerekend worden. omdat men door het iconen schilderen tot nadenken kan komen en wij allen door Jezus van Nazareth zijn opgeroepen de blijde boodschap te verkondigen.

**Eindconclusie van mijn scriptie met de vraagstelling of een cursus iconen schilderen als een vorm van catechese gebruikt kan worden.**

Dat wat begon met verwondering tijdens het lezen over de diepe betekenis van iconen kan, na onderzoek naar het wezen van iconen en het wezen van de hedendaagse catechese, eindigen met de conclusie dat iconen schilderen een vorm van catechese kan zijn.

Iconen behoren bij de oosters orthodoxe kerken en maken het goddelijke zichtbaar in het aardse. Catechese is zo oud als de kerk zelf en was altijd afhankelijk van de situatie.

De taak van de huidige catecheet, in de situatie van een westerse geseculariseerde wereld, waar religieuze socialisatie niet meer vanzelfsprekend is, bestaat eruit om mensen hun religieuze ervaringen te doen leren herkennen en bespreekbaar maken.

In de huidige westerse postmoderne wereld is ruimte voor iconen omdat er ruimte is voor het andere en het mysterie, die beide kenmerkend zijn voor iconen.

Tijdens een cursus iconen schilderen kan men ervaringen opdoen waarbij in de groep de mogelijkhedenvoorwaarden aanwezig zijn om dat wat men ervaart te interpreteren als een religieuze ervaring. De catecheet zorgt ervoor dat dit bespreekbaar wordt en brengt dit vervolgens samen met verstandelijke catechese waarbij de voor catechese zo belangrijke beeldtaal aansluiting vindt in de symboliek van iconen en van het schilderen zelf.

Hieruit kan ik de conclusie trekken dat een cursus iconen schilderen juist in de huidige tijd gebruikt kan worden als catechesevorm en kan ik met J. Meijer beamen dat tijdens deze vorm van catechese de iconen Gods glorie en levenswil doen uitstralen, waardoor geloof kan groeien.

## Lijst van bestudeerde literatuur

- Aalst van der A. J. *Gebed in beelden*, Baarn 1991, 11-29
- Akker van den N. en Nissen P. *Wegen en dwarswegen*, Amsterdam 1999, 83
- Andree T. 'Interreligieus leren. Een nieuwe loot aan de godsdienst-pedagogische stam' in L. Leijssen e.a., *Geloven als toekomst. Godsdienstp pedagogische visies en bijdragen aangeboden aan Professor Jozef Bulckens bij zijn emeritaat*, Leuven/Amersfoort 1995, 510
- Bulckens J. *Zoals eens op weg naar Emmaüs*, Leuven, Amersfoort 1994, 52-134
- Dekker G. en Stoffels H. C. *Godsdienst en Samenleving*, Kampen 2001, 93-107
- Farag M. 'Een passie voor het tijdloze schilderen', *Trouw*, 15-09-2007, 10-11
- Koster H. 'Iconen in de ruimte', *Pokrof* 2002 – 2
- Lyotard J. F. *Het postmoderne weten. Een verslag*, Kampen 1987
- Meijer J. 'Icoonschilderen meer dan een hobby' *Pokrof* 2004-3
- Moyaert P. 'De icoon is een gave van God', *Trouw* 20-12-2007
- Nieuwpoort van A. *De kleine Mensengod*, Amsterdam 1997
- Pieper J. *Godsdienst en sociale wetenschappen 1 Godsdienstpsychologie*, Kampen 1990
- Popova O. in: *A history of icon painting*, Moscow 2007, 41-94
- Roosendaal van D. 'Iconen van puur goud', *Pokrof* 2004- 3, 4-6
- Teule H. *Christelijke Encyclopedie*, Kampen 2005
- Vloet van de J. *Meegaan om te zien, Godsdienstp pedagogie op nieuwe wegen*, Kampen 2002
- Yarnold E. *Cyril of Jerusalem* Londen, New York 2000, 169-172
- Yazykova I. *A history of icon painting*, Moscow, 2007, 9-28
- Alsmede uit:  
*Constituties en decreten van het 2e Vaticaans concilie*, Leusden 1995, Hoofdstuk VII nr. 125  
*De Bijbel Willibrordvertaling* 1995  
*Constituties en decreten van het 2e Vaticaans concilie*, Leusden 1995, Hoofdstuk VII nr. 125  
*Kerkelijke documentatie 'Katechese in de parochie'*, 1992 322-327
- De artikelen uit Pokrof staan ook vermeld op internet:  
<http://www.oecumene.nl/Publicaties/Prokrof.htm>

## Bijlagen

### Enquête bij aanvang van de cursus iconen schilderen.

#### 1. Informatie over de deelnemer

Geslacht: Man / Vrouw

Leeftijd: Tot 20 jaar / 20-40 jaar / 40-60 jaar / Boven 60 jaar

Opleiding: Lager/basisonderwijs / Voortgezet onderwijs / HBO/universitair

Kerkgenootschap: Ja / Nee

Zo ja: welk kerkgenootschap:.....

Ik kwam om de hoogte van deze cursus via.....

Ik heb al eerder een cursus iconen schilderen gevolgd: Ja / Nee

Ik heb al eerder een cursus schilderen gevolgd: Ja / Nee

Mijn belangstelling voor iconen is ontstaan door: .....

#### 2. Kennis en opvattingen van de deelnemer

Ik ben op de hoogte van de bedoeling van iconen: Ja / Enigszins / Nee

Ik ben in staat om de afbeeldingen op iconen te herkennen: Ja / Enigszins / Nee

Ik ben op de hoogte van de oosters-orthodoxe vorm van christendom: Ja / Enigszins / Nee

Ik vind het schilderen van iconen een religieuze uiting: Ja / Nee / Weet niet

Een icoon is pas heilig als hij gewijd is: Eens / Niet eens / Weet niet

Kijken naar iconen brengt me dicht bij God: Eens / Niet eens / Weet niet;

Ik bid wel een bij een icoon: Altijd / Soms / Nooit

#### 3. Verwachtingen aan het begin van de cursus

Ik vind het aantrekkelijk om andere mensen via deze cursus te ontmoeten:

Eens / Niet mee eens / Weet niet;

In deze cursus hoop ik te leren hoe ik zelf iconen kan schilderen:

Eens / Niet mee eens / Weet niet

Deze cursus is te vergelijken met andere cursussen waarin iets kunt leren over geloof en kerk

Eens / Niet mee eens / Weet niet

Via deze cursus hoop ik er een nieuwe hobby bij te krijgen

Eens / Niet mee eens / Weet niet

Ik ben voor deze cursus benieuwd naar de diepere achtergrond van iconen

Eens / Niet mee eens / Weet niet

Ik zie deze cursus als een technische cursus schilderen

Eens / Niet meer eens / Weet niet

Ik hoop me in deze cursus kunstzinnig te kunnen uiten

Eens / Niet mee eens / Weet niet

## **Uitslagen van de enquête bij aanvang van de cursus iconen schilderen**

### **1. Informatie over de deelnemer**

Geslacht: *Man 6x / Vrouw 9x*<sup>1</sup>

Leeftijd: *Tot 20 jaar - / 20-40 jaar - / 40-60 jaar 9x / Boven 60 jaar 9x*

Opleiding: *Lager/basisonderwijs 2x / Voortgezet onderwijs 3x / HBO/universitair 12x*

Kerkgenootschap: *Ja 10x / Nee 8x*

Zo ja: welk kerkgenootschap: *R.K. 8x / P.K.N. 2x*

Ik kwam om de hoogte van deze cursus via: *de cursusleider, cursisten, media*

Ik heb al eerder een cursus iconen schilderen gevolgd: *Ja 13x / Nee 5x*

Ik heb al eerder een cursus schilderen gevolgd: *Ja 7x / Nee 10x*

Mijn belangstelling voor iconen is ontstaan door: *Griekenland 2x, religie 2x, de mystiek, zoeken naar verdieping, een expositie 2x, kunstgeschiedenis en musea, de cursusleider, enthousiaste verhalen van andere iconenschilders, familie, werk, opleiding.*

### **2. Kennis en opvattingen van de deelnemer**

Ik ben op de hoogte van de bedoeling van iconen: *Ja 3x / Enigszins 13x / Nee 1x*

Ik ben in staat om de afbeeldingen op iconen te herkennen: *Ja 3x / Enigszins 12x / Nee 2x*

Ik ben op de hoogte van het oosters-orthodoxe christendom: *Ja 4x / Enigszins 12x / Nee 1x*

Ik vind het schilderen van iconen een religieuze uiting: *Ja 9x / Nee 6x / Weet niet 2x*

Een icoon is pas heilig als hij gewijd is: *Eens 6x / Niet eens 9x / Weet niet 2x*

Kijken naar iconen brengt me dicht bij God: *Eens 5x / Niet eens 6x / Weet niet 7x*

Ik bid wel een bij een icoon: *Altijd 2x / Soms 6x / Nooit 10x*

### **3. Verwachtingen aan het begin van de cursus**

Ik vind het aantrekkelijk om andere mensen via deze cursus te ontmoeten:

*Eens 12x / Niet mee eens 5x / Weet niet -*

In deze cursus hoop ik te leren hoe ik zelf iconen kan schilderen:

*Eens 18x / Niet mee eens - / Weet niet -*

Deze cursus is vergelijkbaar met andere cursussen waar je iets kunt leren over geloof en kerk:

*Eens 7x / Niet mee eens 6x / Weet niet 5x*

Via deze cursus hoop ik er een nieuwe hobby bij te krijgen:

*Eens 12x / Niet mee eens 3x / Weet niet 3x*

Ik ben voor deze cursus benieuwd naar de diepere achtergrond van iconen:

*Eens 16x / Niet mee eens - / Weet niet -*

Ik zie deze cursus als een technische cursus schilderen:

*Eens 4x / Niet meer eens 12x / Weet niet 2x*

Ik hoop me in deze cursus kunstzinnig te kunnen uiten:

*Eens 8x / Niet mee eens 7x / Weet niet 3x*

---

<sup>1</sup> Aan de enquête is door 18 personen meegedaan. Omdat niet iedereen steeds alle vragen heeft ingevuld kan het voorkomen dat de som der antwoorden niet altijd overeenkomstig is met dit aantal.

## Enquête na afloop van de cursus iconen schilderen

### 1 Informatie over de deelnemer

Geslacht: Man      Vrouw

Leeftijd: Tot 20 jaar / 20-40 jaar / 40-60 jaar / Boven 60 jaar

Opleiding: Lager/basisonderwijs / Voortgezet onderwijs / HBO/universitair

Kerkgenootschap      Ja / Nee

Zo ja: welk kerkgenootschap:.....

Ik kwam om de hoogte van deze cursus via.....

Ik heb al eerder een cursus iconen schilderen gevolgd:      Ja / Nee

Ik heb al eerder een cursus schilderen gevolgd:      Ja / Nee

Mijn belangstelling voor iconen is ontstaan door:

.....

### 2 Kennis en opvattingen van de deelnemer bij aanvang van de cursus

Ik ben op de hoogte van het oosters-orthodox christendom:      Ja / Nee / Enigszins

Ik ben op de hoogte van de bedoeling van iconen:      Ja / Nee / Enigszins

Ik ben in staat om de afbeeldingen op iconen te herkennen:      Ja / Nee / Enigszins

Ik vind het schilderen van iconen een religieuze uiting:      Eens / Niet eens / Weet niet

Kijken naar iconen brengt me dicht bij God:      Eens / Niet eens / Weet niet;

Een icoon is pas heilig als hij gewijd is:      Eens / Niet eens / Weet niet

Ik bid wel eens bij een icoon:      Altijd / Soms / Nooit

Zijn uw verwachtingen voor de cursus uitgekomen?.....

Wat waren uw verwachtingen en waarin zijn deze wel of niet uitgekomen?

.....

### 3 Religieuze identiteit (kennisvragen)

Het begrip religieuze identiteit

Bent u op de hoogte van dit begrip?      Ja / Nee

Waar gaat het volgens u over?.....

*Religieuze identiteit:* Een grondhouding, ontstaan uit sociale contacten, die de basis vormt voor het denken voelen en handelen op het gebied van religie. Religie: het geloof in een verbinding tussen het eigen zelf en het allesomvattend geheel.

Is dit volgens u een goede omschrijving?      Ja / Nee

Wat wilt u ervan verwijderen of eraan toevoegen?.....

Vragen betreffende uw situatie voor aanvang van de cursus:

Ik had een religieuze identiteit      Ja / Nee

Mijn omgeving heeft hier invloed op gehad Ja / Nee

Vragen gericht op een eventuele verandering van de religieuze identiteit door de cursus

Het meedoen aan deze cursus iconen schilderen

- heeft mijn denken over religie veranderd Ja / Nee
- heeft mijn gevoel over religie veranderd Ja / Nee
- heeft mijn religieus handelen veranderd Ja / Nee

Mijn religieuze identiteit is door de cursus veranderd Ja / Nee

De uitleg van de cursusleider heeft daar invloed op gehad Ja / Nee

De cursusgroep heeft daar invloed op gehad Ja / Nee

Mijn eigen omgeving heeft invloed gehad op mijn meedoen aan deze cursus Ja / Nee

Mijn eigen omgeving heeft invloed op mijn beleving van deze cursus Ja / Nee

Heeft de cursus invloed gehad op uw religieuze identiteit? Waarom wel of waarom niet?

.....

4 Geloofskennis (kennisvragen)

Het begrip geloofskennis

Bent u op de hoogte van dit begrip? Ja / Nee

Waar gaat het volgens u over? .....

*Geloofskennis*: de kennis over de verschillende aspecten van een geloof, waarbij geloven betekent: een vertrouwen dat het zo is.

Is dit volgens u een goede omschrijving? Na / Nee

Wat wilt u ervan verwijderen of eraan toevoegen? .....

Vragen betreffende uw situatie voor aanvang van de cursus:

Voor aanvang van de cursus wist ik:

- dat er een oosters orthodoxe kerk bestaat Ja / Nee
- dat er verschil is tussen de oosterse en de westerse kerk Ja / Nee
- hoe dit verschil ontstaan is Ja / Nee
- van het bestaan van iconen in de oosters orthodoxe kerk Ja / Nee
- van de betekenis van iconen Ja / Nee

Vragen gericht op een eventuele verandering van uw geloofskennis door de cursus

Door de cursus:

- ben ik op de hoogte van de scheuring van de oosterse en westerse kerk Ja / Nee
- begrijp ik meer van de oosterse kerk Ja / Nee
- weet ik meer over de geschiedenis van ontstaan van de iconen Ja / Nee
- weet ik meer over de betekenis van iconen Ja / Nee

Heeft de cursus invloed gehad op uw geloofskennis? Waarom wel of waarom niet?

.....

5 Religieuze geloofsbeleving (belevingsvragen)

Het begrip religieuze geloofsbeleving

Bent u op de hoogte van dit begrip? Ja / Nee



Waar gaat het volgens u over? .....

*Religieuze geloofsbeleving:* Het met vertrouwen beleven of ervaren van geloofsvoorstellingen en gevoelens, waarbij een verbinding wordt gelegd tussen het eigen zelf en het allesomvattend geheel. Religieuze geloofsbeleving heeft dus kennis- en gevoelsaspecten.

Is dit volgens u een goede omschrijving? Ja / Nee

Wat wilt u ervan verwijderen of eraan toevoegen? .....

Vragen betreffende uw situatie voor aanvang van de cursus:

Voor de cursus kende ik de ervaring/beleving van een religieus geloof Ja / Nee

Zo ja:

- dit had vooral te maken met een gevoelaspect Ja / Nee
- dit had vooral te maken met een kennisaspect Ja / Nee

Vragen betreffende uw situatie tijdens de cursus:

Tijdens de cursus:

- heb ik een religieus geloofsbeleving ervaren Ja / Nee
- is mijn religieuze geloofsbeleving veranderd Ja / Nee

Zo ja:

- Dit had vooral te maken met een gevoelaspect Ja / Nee
- Dit had vooral te maken met een kennisaspect Ja / Nee

Vragen betreffende uw situatie na de cursus:

Door de cursus is mijn geloofsbeleving veranderd Ja / Nee

Zo ja:

- Dit heeft vooral te maken met hoe ik het schilderen heb ondergaan Ja / Nee
- Dit heeft vooral te maken met het aanleren van de techniek Ja / Nee
- Dit heeft vooral te maken met een innerlijke rijping door de cursus Ja / Nee

Door de cursus is mijn religieuze geloofsbeleving:

- Oppervlakkiger geworden Ja / Nee
- Heeft zich verdiept Ja / Nee
- Is niet veranderd Ja / Nee

Heeft de cursus invloed gehad op uw religieuze geloofsbeleving? Waarom wel of waarom niet? .....

6 Techniek van het schilderen (vaardigheidsvragen)

Kennisvragen:

Voor de cursus:

- Was ik op de hoogte van de techniek van iconen schilderen Ja / Nee
- was ik op de hoogte van de bedoeling van iconen Ja / Nee
- kon ik de afbeeldingen op iconen herkennen Ja / Nee

Tijdens de cursus:

- heb ik de vaardigheid van het iconen schilderen geleerd Ja / Nee
- heb ik de bedoeling van iconen geleerd Ja / Nee
- heb ik geleerd de afbeeldingen op iconen te herkennen Ja / Nee

Na de cursus

- |                                                            |          |
|------------------------------------------------------------|----------|
| - beheers ik de techniek van het iconen schilderen         | Ja / Nee |
| - kan ik mijn kennis van de bedoeling van iconen gebruiken | Ja / Nee |
| - kan ik mijn kennis gebruiken om iconen te herkennen      | Ja / Nee |

Vaardigheidsvragen

|                                                                   |          |
|-------------------------------------------------------------------|----------|
| Voor de aanvang van de cursus had ik al eerder iconen geschilderd | Ja / Nee |
|-------------------------------------------------------------------|----------|

|                                               |          |
|-----------------------------------------------|----------|
| Tijdens de cursus heb ik vaardigheden geleerd | Ja / Nee |
|-----------------------------------------------|----------|

|                                                                    |          |
|--------------------------------------------------------------------|----------|
| Na de cursus kan ik het geleerde daadwerkelijk in praktijk brengen | Ja / Nee |
|--------------------------------------------------------------------|----------|

Belevingsvragen:

|                                                                                                                                                  |                 |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------|
| <i>Ik ben met deze cursus begonnen omdat het leren van de techniek van iconen schilderen van invloed zou kunnen zijn op mijn geloofsbeleving</i> | <i>Ja / Nee</i> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------|

|                                                                                    |        |
|------------------------------------------------------------------------------------|--------|
| In de cursus heeft het leren van de techniek invloed gehad op mijn geloofsbeleving | Ja/Nee |
|------------------------------------------------------------------------------------|--------|

|                                                                                                                                             |          |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------|
| Aan het eind van de cursus is mijn conclusie dat het leren van de techniek van het iconen schilderen van invloed is op mijn geloofsbeleving | Ja / Nee |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------|

Heeft de cursus invloed gehad op uw kennis betreffende de techniek van iconen schilderen?  
Waarom wel of waarom niet?

.....

Heeft de cursus invloed gehad op vaardigheid betreffende de techniek van iconen schilderen?  
Waarom wel of waarom niet?

.....

Heeft de cursus invloed gehad op uw beleving betreffende de techniek van iconen schilderen?  
Waarom wel of waarom niet?

.....

## Enquête na afloop van de cursus iconen schilderen

### 1 Informatie over de deelnemer

Geslacht: *Man 4x / Vrouw 9x*<sup>1</sup>

Leeftijd: *Tot 20 jaar - / 20-40 jaar - / 40-60 jaar 7x / Boven 60 jaar 6x*

Opleiding: *Lager/basisonderwijs 1x / Voortgezet onderwijs 5x / HBO/universitair 6x*

Kerkgenootschap: *Ja 11x / Nee 2x*

Zo ja: welk kerkgenootschap: *R.K. 9x / Ned. Hervormd 1x*

Ik kwam om de hoogte van deze cursus via: *media 4x, vrienden 2x, familie, de cursusleider, de kerk, een medewerker.*

Ik heb al eerder een cursus iconen schilderen gevolgd: *Ja 6x / Nee 4x*

Ik heb al eerder een cursus schilderen gevolgd: *Ja 3x / Nee 8x*

Mijn belangstelling voor iconen is ontstaan door:

*De mysteries die ermee samenhangen.*

*Een familielid die ook iconen schildert(2x).*

*Het resultaat van anderen.*

*Tijdens reizen door Griekenland (2x), Italië en Turkije.*

*Door museabezoek en cursussen kunstgeschiedenis.*

*Als kind iconen gezien bij oma en thuis (2x).*

*Een 20 jaar geleden gekochte icoon die me altijd heeft aangesproken.*

*Vanaf mijn jeugd heeft de schoonheid van de iconen mijn geïmponeerd.*

### 2 Kennis en opvattingen van de deelnemer bij aanvang van de cursus

Ik ben op de hoogte van het oosters-orthodox christendom: *Ja 6x / Nee 1x / Enigszins 12x*

Ik ben op de hoogte van de bedoeling van iconen: *Ja 8x / Nee 1x / Enigszins 6x*

Ik ben in staat om de afbeeldingen op iconen te herkennen: *Ja 7x / Nee 1x / Enigszins 7x*

Ik vind het schilderen van iconen een religieuze uiting: *Eens 11x / Niet eens 1x / Weet niet 3x*

Kijken naar iconen brengt me dicht bij God: *Eens 7x / Niet eens 4x / Weet niet 4x*

Een icoon is pas heilig als hij gewijd is: *Eens 9x / Niet eens 4x / Weet niet 2x*

Ik bid wel eens bij een icoon: *Soms 7x / Nooit 6x / Altijd 2x*

Zijn uw verwachtingen voor de cursus uitgekomen? *Ja 14x / Nee 1x*

Wat waren uw verwachtingen en waarin zijn deze wel of niet uitgekomen?

*Een mooi schilderij maken, het is uitgekomen.*

*Het zelf creëren van een icoon, nog niet volledig zelfstandig.*

*Het was zwaar: de eerste keer. De techniek sprak mij aan, ik vond het best inspannend.*

*Je moet je verwachtingen niet te hoog leggen.*

*Mijn verwachtingen zijn uitgekomen omdat ik 2 iconen heb gemaakt in een gewijde sfeer onder gelijkgestemde mensen.*

*Zeker wat het icoon schilderen betreft, het is geen gewoon schilderen. Iedere keer is het weer een proces, bij iedere icoon die je maakt.*

*Ik verwachtte een leerzame cursus en ik heb weer wat geleerd.*

<sup>1</sup> Aan de enquête is door 18 personen meegedaan. Omdat niet iedereen steeds alle vragen heeft ingevuld, kan het voorkomen dat de som der antwoorden niet overeenkomstig is met dit aantal.

*Ik heb er veel van opgestoken.  
 Om met elkaar o.l.v. Simon een icoon te schilderen.  
 In een bepaalde sfeer met muziek en stilte iconen schilderen.  
 Zeker wat het icoon schilderen betreft, het is geen gewoon schilderen*

### 3 Religieuze identiteit (kennisvragen)

#### Het begrip religieuze identiteit

Bent u op de hoogte van dit begrip? *Ja 9x / Nee 4x*

Waar gaat het volgens u over?

Hoe iemand in zijn/haar geloof staat.

Je één voelen met je diepste grond.

Geloven en wel in een christelijke samenleving.

Over de vraag 'wie ben ik in relatie met het goddelijke?'.

Het horen bij een bepaald geloof.

*Religieuze identiteit: Een grondhouding, ontstaan uit sociale contacten, die de basis vormt voor het denken voelen en handelen op het gebied van religie. Religie: het geloof in een verbinding tussen het eigen zelf en het allesomvattend geheel.*

Is dit volgens u een goede omschrijving? *Ja 9x / Nee 2x*

Wat wilt u ervan verwijderen of eraan toevoegen?

*Toevoegen: ervaringen op allerlei gebied. Jezelf meer verdiepen.*

*Verwijderen: de eerste zin van de omschrijving.*

#### Vragen betreffende uw situatie voor aanvang van de cursus:

Ik had een religieuze identiteit *Ja 12x / Nee 2x*

Mijn omgeving heeft hier invloed op gehad *Ja 10x / Nee 3x*

#### Vragen gericht op een eventuele verandering van de religieuze identiteit door de cursus

Het meedoen aan deze cursus iconen schilderen

- heeft mijn denken over religie veranderd *Ja 3x / Nee 12x*

- heeft mijn gevoel over religie veranderd *Ja 6x / Nee 10x*

- heeft mijn religieus handelen veranderd *Ja 2x / Nee 13x*

Mijn religieuze identiteit is door de cursus veranderd *Ja 4x / Nee 11x*

De uitleg van de cursusleider heeft daar invloed op gehad *Ja 6x / Nee 8x*

De cursusgroep heeft daar invloed op gehad *Ja 2x / Nee 11x*

Mijn eigen omgeving heeft invloed gehad op mijn meedoen aan deze cursus *Ja 4x / Nee 11x*

Mijn eigen omgeving heeft invloed op mijn beleving van deze cursus *Ja 4x / Nee 11x*

Heeft de cursus invloed gehad op uw religieuze identiteit? Waarom wel of waarom niet?

*Niet 3x.*

*Wel: het schilderen geeft rust, stilte, vrede in jezelf. De kwaliteiten van het 'Hogere' zelf.*

*Wel: het versterkt wat ik voel en geloof.*

*Wel: ik hoorde van de anderen hoe die het zien en dat heeft invloed op mijzelf.*

*Ja, ik kan me meer laten raken door de uitstraling van de iconen en de sfeer van stilte tijdens het schilderen.*

*Ik had al een religieuze identiteit.*

*Iedere cursus iconen schilderen is weer een proces, een groei 2x.*

*Nee, omdat mijn beleving van de schoonheid van iconen niets te maken heeft met mijn religieuze identiteit.*  
*Nee omdat ik daar niet zo mee bezig ben.*

#### 4 Geloofskennis (kennisvragen)

##### Het begrip geloofskennis

Bent u op de hoogte van dit begrip? Ja 12x / Nee 1x  
Waar gaat het volgens u over?  
De diversiteit en overeenkomsten bij alle filialen van de Ene.  
Dat wat ik in mijn gelovige opvoeding heb geleerd.  
Dat wat het geloof inhoudt (3x).  
Kennis over de traditie.  
Geloven in de God van de bijbel.  
Hoe iemand de omgeving tegemoet treedt in relatie met het geloof.

*Geloofskennis: de kennis over de verschillende aspecten van een geloof, waarbij geloven betekent: een vertrouwen dat het zo is.*

Is dit volgens u een goede omschrijving? Ja 9x / Nee 1x  
Wat wilt u ervan verwijderen of eraan toevoegen?

*Ik geloof in de Al-kracht.*

*Het betekent voor mij de verschillende godsdiensten.*

##### Vragen betreffende uw situatie voor aanvang van de cursus:

Voor aanvang van de cursus wist ik:

- dat er een oosters orthodoxe kerk bestaat Ja 15x / Nee -
- dat er verschil is tussen de oosterse en de westerse kerk Ja 15x / Nee -
- hoe dit verschil ontstaan is Ja 9x / Nee 5x
- van het bestaan van iconen in de oosters orthodoxe kerk Ja 13 x/ Nee 1x
- van de betekenis van iconen Ja 14x / Nee -

##### Vragen gericht op een eventuele verandering van uw geloofskennis door de cursus

Door de cursus:

- ben ik op de hoogte van de scheuring van de oosterse en westerse kerk Ja 7x/ Nee 6x
- begrijp ik meer van de oosterse kerk Ja 9x / Nee 5x
- weet ik meer over de geschiedenis van ontstaan van de iconen Ja 13x / Nee 1x
- weet ik meer over de betekenis van iconen Ja 14x / Nee -

Heeft de cursus invloed gehad op uw geloofskennis? Waarom wel of waarom niet?

*Wel: de cursus heeft me weer bewust gemaakt van het christendom. Dit was op de achtergrond geraakt doordat ik me 30 jaar in het Hindoeïsme en Boeddhisme had verdiept.*

*Wel: de cursusleider heeft veel kennis. Ik zou graag alles willen onthouden.*

*Ja, in tegenstelling tot het katholieke geloof.*

*Ja, door de voorbereiding en de gesprekken.*

*Nee, ik geloof op mijn eigen manier en dat zal niet veranderen.*

*Er kwam soms iets aan de orde maar dat was niet nieuw voor mij.*

*Ik ben er niet zo mee bezig.*

*Nee 2x*

## 5 Religieuze geloofsbeleving (belevingsvragen)

### Het begrip religieuze geloofsbeleving

Bent u op de hoogte van dit begrip? *Ja 10x / Nee 2x*

Waar gaat het volgens u over?

De ervaringen van mij één voelen met de kosmische golfslag.

De ervaring van Gods liefde voor alles.

Het gevoel van verlangen naar iets onuitsprekbaars.

Een ervaring die terug geleid wordt naar het geloof.

Hoe men het geloof en wat daarmee samenhangt beleeft.

*Religieuze geloofsbeleving:* Het met vertrouwen beleven of ervaren van geloofsvoorstellingen en gevoelens, waarbij een verbinding wordt gelegd tussen het eigen zelf en het allesomvattend geheel. Religieuze geloofsbeleving heeft dus kennis- en gevoelsaspecten.

Is dit volgens u een goede omschrijving? *Ja 10x / Nee 1x*

Wat wilt u ervan verwijderen of eraan toevoegen? .....

### Vragen betreffende uw situatie voor aanvang van de cursus:

Voor de cursus kende ik de ervaring/beleving van een religieus geloof *Ja 12x / Nee 2x*

Zo ja:

- dit had vooral te maken met een gevoelaspect *Ja 13x / Nee -*
- dit had vooral te maken met een kennisaspect *Ja 5x / Nee 7x*

### Vragen betreffende uw situatie tijdens de cursus:

Tijdens de cursus:

- heb ik een religieus geloofsbeleving ervaren *Ja 8x / Nee 5x*
- is mijn religieuze geloofsbeleving veranderd *Ja 5x / Nee 13x*

Zo ja:

- Dit had vooral te maken met een gevoelaspect *Ja 9x / Nee 1x*
- Dit had vooral te maken met een kennisaspect *Ja 3x / Nee 7x*

### Vragen betreffende uw situatie na de cursus:

Door de cursus is mijn geloofsbeleving veranderd *Ja 9x / Nee 6x*

Zo ja:

- Dit heeft vooral te maken met hoe ik het schilderen heb ondergaan *Ja 8x / Nee 1x*
- Dit heeft vooral te maken met het aanleren van de techniek *Ja 1x / Nee 7x*
- Dit heeft vooral te maken met een innerlijke rijping door de cursus *Ja 8x / Nee -*

Door de cursus is mijn religieuze geloofsbeleving:

- Oppervlakkiger geworden *Ja - / Nee 10x*
- Heeft zich verdiept *Ja 14x / Nee 3x*
- Is niet veranderd *Ja 6x / Nee 2x*
- 

Heeft de cursus invloed gehad op uw religieuze geloofsbeleving? Waarom wel of waarom niet?

*Nee, dit heeft te maken met de korte duur van de lessen, het was de eerste maal.*

*Ja, het schilderen maar ook de liefde en aandacht waarmee het gedaan wordt maakt stil. Dan kom je jezelf tegen met je ongeduld, slordigheid en allerlei eigenaardigheden. Al met al heeft mijn religieuze beleving zich op vele gebieden verdiept.*

*Ja, het is door de cursus versterkt.*

*Ik kijk nu anders naar iconen.*

*Schilderen is voor mij een meditatieve bezigheid. In de stilte ervaar ik een weldaad die Goddelijk is te noemen.*

*Verdieping.*

*Ja versterkt.*

*Het verdiept zich iedere keer weer.*

*Theorie en praktijk van de cursus hebben meerdere spirituele momenten.*

*Nee, ik ben misschien te rationeel.*

## 6 Techniek van het schilderen (vaardigheidsvragen)

### Kennisvragen:

Voor de cursus:

- |                                                             |                        |
|-------------------------------------------------------------|------------------------|
| - Was ik op de hoogte van de techniek van iconen schilderen | <i>Ja 5x / Nee 10x</i> |
| - was ik op de hoogte van de bedoeling van iconen           | <i>Ja 11x / Nee 4x</i> |
| - kon ik de afbeeldingen op iconen herkennen                | <i>Ja 11x / Nee 5x</i> |

Tijdens de cursus:

- |                                                           |                        |
|-----------------------------------------------------------|------------------------|
| - heb ik de vaardigheid van het iconen schilderen geleerd | <i>Ja 15x / Nee -</i>  |
| - heb ik de bedoeling van iconen geleerd                  | <i>Ja 15x / Nee -</i>  |
| - heb ik geleerd de afbeeldingen op iconen te herkennen   | <i>Ja 15x / Nee 1x</i> |

Na de cursus

- |                                                            |                        |
|------------------------------------------------------------|------------------------|
| - beheers ik de techniek van het iconen schilderen         | <i>Ja 13x / Nee 2x</i> |
| - kan ik mijn kennis van de bedoeling van iconen gebruiken | <i>Ja 13x / Nee 2x</i> |
| - kan ik mijn kennis gebruiken om iconen te herkennen      | <i>Ja 14x / Nee 1x</i> |

### Vaardigheidsvragen

|                                                                   |                       |
|-------------------------------------------------------------------|-----------------------|
| Voor de aanvang van de cursus had ik al eerder iconen geschilderd | <i>Ja 8x / Nee 7x</i> |
|-------------------------------------------------------------------|-----------------------|

|                                               |                        |
|-----------------------------------------------|------------------------|
| Tijdens de cursus heb ik vaardigheden geleerd | <i>Ja 14x / Nee 1x</i> |
|-----------------------------------------------|------------------------|

|                                                                    |                        |
|--------------------------------------------------------------------|------------------------|
| Na de cursus kan ik het geleerde daadwerkelijk in praktijk brengen | <i>Ja 14x / Nee 2x</i> |
|--------------------------------------------------------------------|------------------------|

### Belevingsvragen:

*Ik ben met deze cursus begonnen omdat het leren van de techniek van iconen schilderen van invloed zou kunnen zijn op mijn geloofsbeleving*

*Ja 6x / Nee 8x*

*In de cursus had het leren van de techniek invloed op mijn geloofsbeleving*

*Ja 7x / Nee 7x*

*Aan het eind van de cursus is mijn conclusie dat het leren van de techniek van het iconen schilderen van invloed is op mijn geloofsbeleving*

*Ja 8x / Nee 6x*

Heeft de cursus invloed gehad op uw kennis betreffende de techniek van iconen schilderen?

Waarom wel of waarom niet?

*Ja door de goede uitleg.*

*Ja, de techniek van de aardse producten waar je mee bezig bent.*

*Ja, voor de cursus kende ik de techniek niet.*

*Ja materiaalkennis en vaardigheden.*

*Je leert iedere cursus steeds meer techniek.*

*Nog niet goed.*

*Ja, door alles zelf te doen: plank en verf maken tot schilderen, de cursus heeft invloed gehad.*

*Een beetje wel.*

*Het heeft weer iets toegevoegd.*

*Technische kennis neemt toe door het te doen.*

*Ja iedere keer weer nieuwe techniek onderzoeken en leren. Ook vanuit andere tradities*

Heeft de cursus invloed gehad op vaardigheid betreffende de techniek van iconen schilderen?  
Waarom wel of waarom niet?

*Ja, want iedere keer leer ik weer bij.*

*Ja, voor de cursus kon ik geen iconen schilderen.*

*Ja, materiaalkennis en vaardigheden.*

*Ja, door te doen komt de vaardigheid.*

*Een beetje wel, door te doen.*

*Je blijft leren.*

*Vaardigheid neemt toe door het te doen.*

*Ja, iedere keer weer nieuwe technieken onderzoeken en leren vanuit andere tradities.*

Heeft de cursus invloed gehad op uw beleving betreffende de techniek van iconen schilderen?  
Waarom wel of waarom niet?

*Ja, tijdens de cursus was ik vaak onzeker, gaandeweg ging het beter.*

*Je gaat beter zien en daardoor medecursisten helpen.*

*Mijn beleving is niet veel veranderd door deze serie lessen (het was de 5<sup>e</sup> keer).*

*Ja, je merkt dat hoe meer je schildert des te meer wordt je hand overgenomen door de grote Iconenschilder. Je zet jezelf even terug, cijfert je weg bij het schrijven van de icoon dat dan vanzelf lijkt te gaan. Maar soms ook niet.*

*Ja, blij dat iets lukt*

Iconen schilderen is een heel proces dat ik van begin tot eind intensief heb beleefd. Het resultaat blijft iedere les verrassend.

*Ja, materiaalkennis en vaardigheden.*

*Ja, de techniek is een wonder! Ei, water, pigmenten uit de natuur en dan..... die prachtige kleuren op de witte plank. Heel fijn om te doen, het werkt verslavend. Het waarom en hoe dat werkt lijkt wel een geheim. Het geeft energie en je wordt er blij van. Even terug in het paradijs!*

*Bij aanvang had ik niet verwacht dat iconen schilderen invloed zou hebben op mijn geloofsbeleving maar het is wel gebeurd.*